

BERHEM

Kovara Lêkolînên Civakî û Çandî/Gulan 1988/Hejmar:2

NIVÎSARÊN VÊ HEJMARÊ

Berpirsiyar/Ansvarigutgivare

Mustafa DÜZGÜN

Temayên Efsaneyên Kurdî

5

Dr. Î.M.RESUL

Dîmîli ve Kurmanci Lehçelerinin Köylere Göre Dağılımı

8

Redaktion

M.PÎRO

B.BARAN

A.ŞÊXBIZINÎ

MALMÎSANIJ

Torey ve Adetê Dersîmî

18

M.DÜZGÜN

Aşîret, Reisleri ve Aşîret-dışı Gruplar

28

Adress:

Box 470 123 04 Farsta/Stockholm

M.V.BRUÏNESSEN (Çev. M.PÎRO)

Telefon

08/750 48 28

Keban Barajı Bölgesinde Yapılan Arkeolojik Araştırmalar ve Sonuçları

34

M.DÜZGÜN

Postgiro

425 23 97-7

Pirtuka Bêhempa "Iqdê Durfam"

45

Zeynelabîdîn KAYA

Şeyh Sait Ayaklanması ve Bastırılması

49

Reşat HALLI

Aboneti/Prenumeration

Kes/Enskilda: 100 Skr. sal/ar

Meqam/Myndigheter: 200 Skr. sal/ar

Table of Contents

67

Desenler, R.TOPAL

Berga pêşin: Xwedê Xêr û Bereketê, Pulur (Dersîm)

Berga paşin: Kela Pêrtagê

Amadekarê Berga: *E.AYDIN*

Amadekarê Rûpela: *Î.ÖZDEMİR*

NAME JI BO XWENDEVANA

Hejmara duwem a BERHEMÊ, di wextê xwe de bi derket. Hêvîya me ev e ku hejmarên din jî bi vî awayî di wextê diyarkirî de de bêderengî derkevin. Qasî ku hate tesbûtî kirinê, li gel giş şaşî û kêmasiyên wê, kovar, bi qayilîyek giştî ve rûbirû bû. Bi rastî ev, ji bo kovarek wisa destpêkek bi nixr û gele hêja ye.

Divê ev pesn û qayilîyên misbet, me di dilgermîyê de nehêlin û di warê dîtî û ji holê rakirina kêmasî yên kovarê de pêşîya me negirin û perde nekêşin ber çavên me. Her em dîsa jî şaşî û kêmasiyên xwe bikaribin bibînin û hewl bidin ku vê kovarê gavek din pêşde bibin. Hejmara yekem de, gele nebaşî û kêmasî derketin pêş. Kovar, ji alî naverokê ve hê qasî mebesta xwe têr û tekuz nebû; her wiha di warê xweşwîyanîyê de jî hê li gor dil û daxwaza me xweşik demeketibû. Gele cara, hinek kes bala xwe nadin xweşwîyanîyê û girîngîya wê nabin û vê, mîna meseleyek duwemîn dihejmêrin. Û her wisa be jî, di vê rewşê de ku teknîk û karê çapê evêçend pêşde çûye, zewq û qayilîyên mirov evçend tenik û nasik bûne, divê em girîngîya xweşwîyana weşanê jî ji bîr nekin. Dîyar e, nivîsarek xwedî naverok, di ser rîyê rûpelên rêkûpêk de bi awakî dibweşî û bi rehetî tê xwendin û ji ber vê yekê erk û rola xwe bêtir tîne cih.

Wek di destpêkê de jî hatibû gotinê BERHEMÊ, tenê û her bi ziman û edebiyatê ve mijûl nabe; merem û mebesta wê ya serekî weşandina lêgerîn û lêkolîn ên civakî, çandî, tarîxî û giş rû û lebatên komela Kurdistanê ye. Bona vê yekê jî girîngî dide naveroka nivîsarê û belavbûna zanîyariyên wê. Bêguman ev nayê vê manê ku em, qîmetê nadin ziman û nixrê çanda gelê Kurdistanê û haydarê girîngîya vê xebata sext û hêja ninin. Her çiqas qada vê weşanê jî yên zimanî û edebî cîda ye jî, divê em di warê zimên de jî ta ku ji dest me hat, xwe biêşînin û bala xwe bidin vê meselê jî. Çi heye ku ev ne tenê girêdayî bi hewl û xebata me ye, divê nivîskar û xwendevan jî bala xwe bidin vê pîrsê û ji bo pêşdebirina zimanê lêkolînî yê Kurdî bixebitin.

Li gor bawerîya me, di warê xwendin û têgihîştina nivîsar ên bi Tirkî de, xwendevanên ku ji Kurdistanê Bakûr in û bi Tirkî dîzanin bi tu astengîyek mezin ve rûbirû nabin. Lê belê, ji bo xwendevanên din ev nivîsarên bi Tirkî, bi awakî fireh û vekirî, xwedî tu mana û kêrek hêja ninin. Bo ku nayên xwendin û fêmkirinê. Dîsa jî mirov ku li piraniya

xwendevana dinhêre û giraniya wan digire berçav, dîyar e nikare kêr û rola nivîsar ên wisa ji bîr bike. Di warê nivîsarên bi cure cure lehçeyên Kurdî de jî hinek mesele û problem hene: Xwendevanên Tirk û yên bi Kurdî nezan, helbet nikarin bixwînin û têbighên. Her wisa giş Kurd, ji ber hoyên tarîxî û gele yên dinê, ji zarava xwe bêtir bi zaravên din ên Kurdî nikarin bixwînin û binivîstînin. Ji ber vê û hinek dudilîyên din, gele xwendevan dixwazin ku nivîsarên ku ew di zarava xwe de dikarin bixwînin û têbigên bêtir zêde cih bigirin di vê kovarê de. Li gor bîr û bawerîya me zimanê Kurdî jî wek yên gele zimanên din, bi giş zarav û devokên xwe ve zimanek serbixwe û tevîn e; di rewşê û mercên vê serdêrê de, em nikarin zaravek li ser zaravek dinê re bigirin û cîhek taybetî û giran bidin wê. Hebûna zarava, ji alî zimanzana ve ne wek astengîyek mezin, xasîma wek dewlemendîyek hêja tî hejmartin û her heyf û neyîya wan jî girêdayî bi dil û daxwazên me nîne. Giş zaravên Kurdî jî bo me xwedî rêz û rûmet in û dikarin rûpelên BERHEMÊ bixemilînin.

Di vê hejmara BERHEMÊ de, belgeya ku di derheqa "Serhildana Şêx Said û Temirandîna wê" de bû, bi weşandina birê duwem ve diqede. "Adet û Toreyên Dersimê", bi rêzgirtina "didan derxistin" û "li pê ketin" a zaroka û bi nixrê hînkirin û perwerdekirin a wan ve dom dike. Bi serxeta "Li Gor Axastîna Zarav ên Dimilî û Kurmancî Rewşa Gunda" lêkolînek giranbiha ya nivîskarê hêja Malmîsanîj, rûpelên vê hejmarê dixemilîne. Dîsa di vê nivîsarê de nivîskar, li ser peyvên "Kirdî/Kirmancî/Dimilî/Zaza" dişikîne û mana û merema wan, ji alî tarîxê û civakî ve dinirxîne. Ji Redaksiyona me heval M. Pîro, bi sermava "Eşîr, Serokeşîr û Grubên Derveyê Eşîra", lêkolînek zanayê navdar Bruinessen bi Tirkî pêşkeş dike. Her bi beşa yekem a nivîsara "Di Navça Bendava Gebanê de Kolanên Arkeolojîyê û Destketiyên Wê" û ya danasînek nivîskarê birêz Zeynelabîdîn Kaya û bi gelek nivîsarên din ve rûpeîên wê dom dikin.

Gele heval û xwendevana, bê dirêxî, rexne û pêşniyarên xwe ji me re goin. Em, agahîdar û haydar kirin. Ji vir pêve jî em her benda rexne û dîtî û nivîsar û piştgirîya we ne.

REDAKSIYON

OKUYUCULARA MEKTUP

BERHEM'in ikinci sayısı zamanında çıktı. Bu özen ve duyarlığın diğer sayılar konusunda da sürmesine çalışacağız. Okurlarımızın ilettikleri değerlendirmelerden anlaşıldığı kadarıyla, tüm eksik ve gediklerine karşın ilk sayı genel bir beğeniyle karşılandı. Doğrusu bu sonucu BERHEM için olumlu bir başlangıç olarak değerlendirebiliriz.

Okurlarımızın bu olumlu yargısı, bizi gereğinden fazla iyimserliğe götürmemeli, eksiklerin ve yanlışların görülüp giderilmesi yönündeki çabalarımıza ket vurmamalı diye düşünmekteyiz. Nitekim daha ilk sayıda küçümsenemeyecek düzeyde eksik ve hatalarımız ortaya çıktı. Dergi, içerik yetkinliği bakımından, hedeflediğinden henüz uzaktı, bununla birlikte biçim açısından da istenen düzeyde değildi. Çok defa biçime ilişkin sorunların görülmezlikten geldiğini ya da pek önemsenmediğini biliyoruz. Ama ikinci planda da olsa, basım ve teknik alanındaki gelişmelerin böylesine boyutlandığı, insan zevk ve beğenilerinin bu denli incelendiği bir aşamada yayının görünüm yönünden de gereken düzeyde olmasının gerekliliği gözardı edilmemeli. Nitelikli bir yazının, özenle düzenlenmiş bir sayfa düzeni içinde daha rahat ve daha bir zevkle okunduğu ve bu yüzden de kendisinden beklenen yararın sağlandığı unutulmamalı.

BERHEM'in, ağırlıkla dil ve edebiyat konularını işleyen bir yapıda olmadığı açık. Onun önde tuttuğu, Kürdistan toplumu ve onun toplumsal, kültürel, tarihsel ve her bakımdan sahip olduğu değerlerin araştırılıp incelenmesidir. Burada araştırmacının kullandığı dilden çok, işlediği konu ve soruna yaklaşımı önem taşır. Kuşkusuz bu, dili ve tüm kültürel değerleri baskı altında tutulan ulusumuzun, kendi öz dilini geliştirmek amacıyla yürüttüğü çetin savaşı gözardı etmek, ona gereken önemi ve yeri vermemek anlamına gelmez. Bilgi iletişimini önde tutmakla birlikte, dile ilişkin konularda da istenen duyarlığı olabildiğince göstermeye çalışmalıyız. Ne var ki bu sorun bizim çabalarımızdan öte, okur ve araştırmacıların kullandıkları yazı diliyle de ilgilidir. Bunun yanı sıra, çeşitli konuları içeren değişik araştırma ve incelemelerin Kürtçeye mal edilmesi ve bu dilin gelişimine katkıda bulunulması, kuşkusuz başlıca görevlerden biridir ve bu yöndeki çabalar özendirilmelidir. Bunda, dergimize de önemli sorumlulukların düştüğünü biliyoruz.

Türkçe yazıların okunup anlaşılması konusunda Kuzey Kürdistan'lı okurlarımızın ciddi herhangi bir sorunla karşılaşmadıklarını sanmıyoruz. Ancak, ülkemizin diğer parçalarındaki okurlar bakımından bu tür yazıların hemen hemen hiçbir işe yaramadıklarını da kabul etmeliyiz. Buna

karşın, okur ağırlığı ve yaygınlığı yönünden soruna yaklaşıldığında Türkçe yazıların sağladığı yarar ve etkileşimin küçümsenmeyecek düzeyde olduğunu söyleyebiliriz. Kürtçenin değişik lehçelerinde yayımlanan yazılar bakımından da okurların belirli güçlüklerle karşılaşmaya buldukları ortadadır. Kürtçe bilmeyenler ve Türk kökenli okurlarımız doğal olarak, Kürtçe yazılardan yararlanamıyor. Kürt okurların büyük bir kesimi ise, tarihsel ve çok yönlü nedenler yüzünden, Kürtçenin bütün lehçelerini okuyup anlamakta güçlük çekiyorlar. Bu ve daha başka kaygılar, okuyucuyu bildiği lehçede daha çok yazı aramaya ve BERHEM'i bu yönüyle değerlendirmeye itiyor. Bize göre Kürtçe, diğer birçok diller gibi, kendi lehçe ve ağızlarıyla bir bütündür. Kaldı ki lehçelerin çokluğu, dilbilimcilerce, bir dilin gelişmesinde birer handikap olarak değil, genellikle bir zenginlik ölçütü olarak değerlendiriliyor. Bu bakımdan kendimizi Kürtçenin lehçelerinden herhangi birine ağırlık tanıma ya da bazılarını kulakardı etme gibi bir seçenikle karşı karşıya görmüyoruz.

Dergimizin bu sayısında "Şeyh Sait Ayaklanması ve Bastırılması" konulu belgenin ikinci bölümünü de yayınlamak bitiriyoruz. "Dersim'in Gelenek ve Görenekleri", çocukların dış çıkarma ve gezmeye başlama zamanlarında yapılan törenlerin anlatımıyla sürüyor. Bununla birlikte, çocukların ve gençlerin eğitiminde etkin bir rol oynayan "töresel ahlak"ın erkek ve kadına ilişkin değer yargılarına da önemli bir yer verilmiş.. Değerli araştırmacı Malmisanî'nin, "Dimili ve Kurmanci Lehçelerinin Köylere Göre Dağılımı"nı sunan ve "Kird/Kırmanc/Dimili/Zaza" terimlerinin taşıdıkları anlamları tarihsel boyutları içinde inceleyen ilginç bir araştırması sayfalarımıza renk katıyor. Redaksiyonumuzdan M.Piro, ünlü bilim adamı Bruinessen'in İngilizce bir yapıtıdan çevirdiği "Aşiretler, Reisler ve Aşiret-dışı Gruplar" başlıklı incelemeyi sunuyor okuyucularımıza. "Keban Barajı Bölgesinde Yapılan Arkeolojik Araştırmalar ve Sonuçları" konulu yeni bir yazı serisinin ilk bölümünü başlatıyoruz bu sayıda. Yazar Zeynelabidin Kaya'nın, henüz basılmamış olan Kürtçe bir elyazmasını tanıtan yazısı ve diğer bazı yazılarla sürüyor.

Birçok dost ve okuyucumuz, BERHEM'le ilgili değerli görüş ve düşüncelerini bize iletiler. Öneri ve uyarıları bize ışık tuttu, çabalarımıza güç kattı. Tüm okurlarımıza binlerce teşekkür. Her türlü katkı ve uyarılarınızı içtenlikle bekliyoruz.

REDAKSİYON

TEMAYÊN EFSANE YÊN KURDÎ

Hindek zana, "mîtologîa"yê wek zanistek taybetî dinavînin. Mîtologî ji efsana pêk tê (1). Lê belê mîtologî, bi rêya efsanê ve bîr û baweriyên dîni yên kevn û nû yên gela pêşkeş dîke û bi çavek edebî ve li efsanê nanihêre. Ji ber vê yekê zana û rohilatnasên wek Marr, Nikîtîn, Mînosky, Sîmînov, Vîlçevskî, Lasko û her wiha nivîskarê mezin ê Kurd ji Ereb Şemo bigir heta Ebovyan jî, ji bo sax kirina bîr û baweriyên dîni yên kevn û nûyên Kurd, efsana, wek mateyal bi kar tînin (2). Ew giş bi tevayî wêneyên dêv, dirinc, perî, roj, heyv, berd, dirext, hindêk canewer û xasima mar şirove dikin di efsaneyên Kurdî de. Efsane, folklorê gela de wek tiştê kevn tê hesabandin; bo ku ew, di rêveva dîrok a mirovayî de berhema qonaxek wisa ye ku hê mirov destrût û bê desalat bû, û her bi tebiyetê ve rû bi rû dijîya; neşî tu bûyere tebiyî şirove bike û têbigê, her mêjîya wî jî têrê nedikir. Bona vê, wî tenê dergehên xiyala vedikirin û bi vî awayî efsane derketin holê û hemû tişt bi vê rê ve hatin zimên. Bes, şirova bûyerên tebiyetê bi awakî sade tê pêşkeş kirinê. Li gor hinek zanaya, bo ku ew, berhemên jîna seretayî ya mirov in, ango berhemên serdem a jîna zarokîya mirovayî ne, ji ber vê jî ji hestê zaroka ve nêzik in û diçin kêfa zaroka û zû zû van çîroka ji bîr nakin.

Ji alî felsefê ve jî dikarin efsanê, wek çîrokên hişyarî ya civakî binavînin. Her wiha wek hewildanek seretayî dixwazin vê dinyayê binasin û têbigên ka çî ye.

Di efsaneyên Yewnan a kevn de, wek xwedêya cîwanîyê, yê huner û helbest û baran û gelek bûyerên din ên tebiyetê her tişt xwediyê xwedêyek taybetî bû. Lê, xasîyetek efsaneyên kevn ên Yewnanî heye ku di giş efsaneyên gelên din de û xasima yê gelê Kurd de jî tê xwûyan. Ev jî ev e ku, ademîzad, an bêjin mirov, bi xwe di paşiyê de dibe qeremanê bi serketiyê efsanê. Carûbar jî, di efsaneyên kevn ên Yewnanî de dijayî dikeve nava qeremanê tragediyayê û xwedê yê wan. Her wek di "tragediya" Prometheusê de (3) tê xwûyan, ku vê efsana Yewnan wek yê bapîrê mezinê wan tê zanîn, di vê tragediyayê de dibêjin Prometheus parçeyek rojê bi xwe re anîye. Mirovên bîrewer, wêneya "roj"ê bi du awayî şirove dikin. Hinek dînen ezmanî dibêjin, "Adem" xwarîye lewma ji behûştê hatiye avêtin; hinek jî vê parça rojê wek wêneya "zaniyarî"yê pêşkeş dikin.

Efsane dibêje: Mezin Xwedêyê Yewnan Zews, sedem bi vê meselê ji Prometheus diqarîya. Bo ku wî, ev parçê rojê dizî bû. Lê belê hinek jî dibêjin ku Zews, ji hemû tişt bêtir ji "zaniyarîyê" ditirsîya. Bo ku zaniyarîyê, mêjîyê mirov ronî dikir û wisa dibû ku mirov himber Zews disekinîn û bala xwe nedidan hukm û mezintîya wî. Ji bo pêşigirtina vê meselê jî Zewsê "ferman" da Hîvaîstos ê xwedêyê asingerên Yewnanê, bila bibe Çiyayên Qefqasê de bi zinarek mezin ve bibeste û dest û qorên wî bi bizmara ve zinarê de bikute. Pişt re Zewsê her roj heluyek dişande ser

Prometus. Helu ji serê sibê dest bi xwarina cîgerên wî fikir heya êvarê û vêga ew di vî half de dihişt û digeriya. Lê, heya sibêyê dişa cîger xwe bi xwe pêyda dibû û cihê xwe tijî fikir. Bi vî halî helu dişa dihat wê rê û karê xwe didomand. Xwedê û rasta, û qeremanek wek Herkul, ku ji neslê "ademîzad" hatibû, karîn Prometus ji vê azar û şikencê rizgar bikin. Herkul tîrek bi helu xist û ew kuşt, û dest û pêyên wê laşa şikencedîtî ji bizmara xilas kirin(4).

Ev cure wêneyên efsane yên Yewnana kevn her di efsanên Kurdî de jî li ber çav dikevin. Pir cara tê dîtî ku ademîzad wek qeremanek dikeve bi dû dêv û dirinca, û her mirovên dilpak û ademîzad rizgar dikin.

Dêv, di efsanên Kurdî de wek tîpê bêtir mezin tê xwûyan, lê belê dawîyê de yê ku bi ser dikeve tim ademîzad e. Her wiha, ev wêna dijayîyê ku di navbera mirov û dêv û dirinde de hebûna xwe didomîne, wek kêşeyek herî kevn komela mirovayî yê, ango wek dijayîya navbera hêz ên pak û xirabîyê, an wek dijmintîya navbera hêzên xêrxwaz û xirabkar derdikeve holê.

Di vê kêşeyê de mirov, tayê xêrxwaza digirê û wek wêneya "mîllet" giş ciha de hazir û nazir e û di bin şewlê roj de bê tirs bê xem digere. Her di rewşa wî de çêyî û xoşevîstî xwe dîyar dike. Hêzên xirabîyê jî wek şikeft û kunc û kolanên tarî de, pag û wêranên kevn dijîn û ji şewlê roj pir ditirsin. Ku roj hilhat, ew wînda dibin, ango ji parçê roj ê "zanîyarî" ya efsaneyên kevn ên Yewnanê ditirsin.

Rûxwûyana van hêzên xirabîyê, di efsanên Kurdî de wek xwe nemaye û dibe ku gele tiştên nû yên dîni jî pêve zêde bûne. Bo mînakî, di efsanên Kurdî de tê gotin ku dêv û dirinde û xeyo di meha remezanê de giş di paşrûyê çiyayê Qefqasê de tîr girêdan ku xelk di vê mehê de ji wan xirabkara bê parastin û ji pêşkariya wan dûr bê ragirtin û di bextiyarî û aramiyê de bikaribe bijî. Dîyar e, "Qaf" di vir de her çiyayê "Qafqasê" ye ku di efsanên Yewnanê de navê wî derbas dibe. Her wisa di wî serdemî de ev çiya di çavê gel de her wek cihek wisa dihate nasîn.

Her wisa, "mar", di efsanên Kurdî de, wek wêneyek din ê hêzên xirabîyê derdikeve holê. Zanayên mîtologîyê, wî mîna daxwûyanîyek bawerîyên kevn ya dîni dihesibînin. Wisa dîyar e ev wêna xirabî ya ku di efsanên Kurdî de bi mar ve tê temsîl kirinê, her ya ku di efsanên kevn ên Yewnanî de tê dîtî û ji bo xapandina Adem qala birina mar (Ehrîmen ya Îblîs dibe) bo Behuştê dike, ew bi xwe ye.

Wêna "mar", di folklorê Kurdî de, çîroka "Ejdehak" an

"Dehak" de jî her wek sembola xirabîyê derdikeve pêş û her bi vê rewşa xwe ve tê neql kirinê. Dişa wek çîroka "Marê Şêx Homer", ku penda "Çak e li gel nakes biçe meke." pêşniyar dike û rê dide gotina "Şerê mar bi dar." jî her ji wê ve maye.

Di efsanên Kurdî de qeremanê bi ser ketî tim mirov e û ev mirov, bi piranî ser bi hejar û xebatkaran e. Ev, serê "dêv" ê efsanê dipelixîne; lê çî heye ku pir cara, qereman dizane ku rihê dêv di bedena dêv de nîne û "kuleka rihê" di cihek din de ye. Ango, di jîna komelê de rîş û binyatek hêzên xirabkarîyê heye, divê ev ji holê bête rakirin. Ji ber vê yekê qereman, her hewl dide ku "kuleka rihê" dêv bi dest xe, wê bişkêne û bi vî awayî xirabîyê ji binî ve paqij bike.

Di efsanên Kurdî de hêzên xirabkarîyê carna ademîzad dixapînin û mirov jî bi giş hêz û hunerên xwe bi kar tîne û berxwe dide ku ji vê dafikê xwe rizgar bike; lê, çakiya dêv pir kêmtir dixwûye.

Di efsanên Kurdî û her di hêkatên Kurdî de jî, hêzên xirabkar tim ber bi nemanê diçin. Ev, xwe di wêna "dêv û dirinde" û ya pîrejina hestî mezin de jî eşkera dike. Encama "Pîrejina Ferhadkuj" jî her mirin e.

Li ba hêzên xirabkarîyê wêna hêzên xêrxwazîyê jî derdikevin holê. Ev di efsanên Kurdî de wek "Perî" tê bi nav kirinê û ew ji ademîzad re tim başî û xweşîyê dike. Her wiha di van efsana de carna mirovên xirabkar jî pêyda dibin; lê, ew, di bin kirasê zordarî û debdeba padşayîyê de derdikevin pêş. Di efsaneyek dirêj a Kurdî de, ku ev di "Mêjûya Edebyata Kurdî" de hatîye weşandin, di wir de keça Şahê Pêriya, rû bi padşayek xirabkar dike û wisa dibêje:

"Şarîxça, ji ademîzad re çî dike bike, her ew wek xwe dimeşe. Bo ku ew tişteke nabînin; ku ketin serêşîyê jî êdî tu tişteke nabînin."(5).

Di efsanên wisa de yên xirabkar tim mirov in. Lê, mirovên pak jî pircar di nêzî ademîzad de, di dînika malê de an di kuncê xanî de cîwar dibin û tim xwedî hêviyên baş in.

Di efsanên Kurdî de remza "dêv", her ji bo daxwûyana xirabîyê bi kar hatîye; bes hineka de jî wek alîgirê başîyê derdikeve pêş. Ev, bi tevayî ji efsanên kevn ên pêş Îslamê ve hatine nav efsanên Kurdî. Çî heye ku di efsanên wisa de jî qereman her mirov bi xwe ye. Ji ber ku di vir de dêv, di saya destur a "Silêman Hukumdar" de ketîye refa xêrxwaza. Silêman, ku ademîzadek dana ye, ji saya jîrî û

qudret û jêhatî bûna xwe de tesîr li dêv kirîye û ev kişandîye bin hukma xwe û van kar û barên baş bi wê dide kirinê. Ku wisa nebe, ew dîsa digerin li ser karê xwe yê xirabîyê û her xirabîyê bi cephê ademîzad dikin.

Di efsaneyên Kurdî de, "Xidirê Nemir" wek wêneyek baş û xêrxwaz derdikeve holê. Ev, di bin kirasê mirov de û her wek mirovek xêrxwaz tê xwûyan. Pîrek wisa ye ku tu car namire û ta ku erd û ezman heye her dijî. Tê wê manê ku hêzên xêrxwaz qet namirin û nafetisin, lê yê xirabkarîyê her di rewşa nemanê da ne.

Xidirê Jînde namire û her cîh û demek de tim hazir û amade ye, û tim dibeze arîkarîya mirovên bela lêqewimî. Arîkarîya hejara dike, rê şanî ketîya û serî lêtevîya dide. Pircar jî rîya rastîyê, ji rîya şaşîyê derketinê û dest ji zordarîyê kişandinê şanî mîr û padşaya dide.

Ev wêna xêrxwazîyê her bi navê "Xizir" ve di nav neteweyên din ên Rohilatê de jî li ber çav dikeve û gele folklornas, vê wêneyê wek berhemek pêş Îslamê didin nasîn. Gelek jî, ji tefsîra Quranê bi rê dikevin û wî bi sureya "Kehf" ve girê didin. Ku, di wir de, Xizir û Musa pêk ve çîrokek balkeş dijîn ku ew yekek ji çîrokên navdar ên Quranê tê zanîn (6). (Di vir de nivîskar, bi Erebî vê ayeta Quranê jî dinivîse-Wer.).

Di dastana "Mêmemê Alan" de, her sê birayên Mîr ên "Bajarê Mexrîbê" (7) ku bê law in û bi vê hoyê piştî mirina wan kesê ku bikeve dewsa wan nîne. Bona vê yekê her sê bira di eyda Qirbanê de dîwana xwe wala dihêlin û hazirîya xwe dikin û serê xwe digirin ji bajarê derdikevin û terin. Di wê de, kalê pak ê efsanên Kurdî derdikeve pêşîya wan:

Her sê bira rûniştine û dilê wan bi wan şewitî û ji xwe ra giryanê.

Rebî alemê xoceyî Xidir le wan kir eyane.

Carekî nêrî ku Elî Beg, Emer Beg û Elmaz Beg ji xora ronîştine û giryanê.

Dilî wî bi wan şewitî.

Sêvekî ji paşila xo derdixê dide destî Elî Beg mezîni brane.

Dibê: Geli bira megîrin, rebi alemê delîlî her yane.

Îro roja cejna qurbane.

We dev ji qonaxên xo berdane.

Gerek zelamê hînawe vekirana devî xezîna û defînî girane,

We pere pir rijandine, geli bira li kolan û li kûçane.

Ji bona feqîr û fiqarana.

Nefsa kubir çî ye, gerek we têr bikra, we peya ku tazî ye gerek we bi cil bikra.

Hûn hatne ketine çol û Kerbelane.

We le xo kirîye cilî derwêşane.

We rabin berî xo biden bajarî Mexrîbê û xaniyên xo yî girane.

Herin bajarî Mexrîbê, veken devî xezîna û defînanê.

Peran birijênin le zukaka û kûçane.

Serjê biken qurban û dehyane.

Ji bo xatirî feqîr û fuqerane. (8)

Ji ber vê, her sê bira geran "Bajarê Mexrîbê" û wek gotina kalê kirin û kurek jê bû. Wek Xizir xwastibû nav lê nekirin û hêviya Xizir man û ew bi xwe hat û gotê navê vi kurî bila "Memê Alan" be. Bi vî awayî çîrok dest pê dike.

Di efsanên Kurdî de, her ev sêva bin paşila Xizir ku negirin ber çav, wêneya xêrxwazîyê her ademîzad bi xwe ye. Derwêşek hejar û kinc pîne û keşkolî û kopal bi dest xwedî kar û emelên başîyê ye.

(Ji kitêba *Î. Mustafa Resul Edebî Folklorî Kurdî*, r. 11-18,

Bexda 1970) Wergêr ji zarava Soranî: **M.DERSÎMÎ**

Notlar:

1. Timovyef, Fîngirov, *Fêrhengek Kurt ê Istilahên Edebî*, Moskova 1958, r. 83, 84.

2. T.F. Arîstova, *Kurdîya Pişt Qafqasê*, Moskova 1966, Çapa Rusî, r. 170.

3. Prometheus, *qeremaneke mîtologîya Yewnanê ye. Wek sembola têbînî yê baş û xwedî dîrbînîyê tê şîrove kirin.*

4. Derheqa vê efsanê de gele çavkanî hene. Bi wêne; binhêre Golovînçînko, *Seretayek Edebyatnasîyê*, r. 247-249, çapa Rusî, Moskova 1964.

5. Alaeddîn Sucadî, *Mêjûya Edeba Kurdî*, Bexda 1952, r. 101.

6. Qurana Pîroz, *sureya Kehf*, ayet 67.

7. Di vir de "Mexrîb", *welatê Botan dinavîne. Her wiha di navça Behdînanê de jî bi vî navî gundek heye.*

8. *Memê Alan*, Şam 1958, r. 3, 4.

BAZI YÖRELERDE

DİMİLİ VE KURMANCİ LEHÇELERİNİN KÖYLERE GÖRE DAĞILIMI

Türkiye'nin işgali altında bulunan Kuzey Kürdistan'da Kürtçenin Kurmanci ve Dımili lehçeleri konuşuluyor. Bunlardan başka, Orta Anadolu'da da rastlanan Şêxbızini Kürtleri ise daha farklı bir Kürtçe konuşmaktadırlar (1).

Bir dil ile veya bir dilin lehçeleri ile ilgili olarak edinilmesi gereken temel bilgilerden biri, sözkonusu dil ya da lehçelerin konuşulduğu yerlerle ilgilidir. Kuşkusuz dilin ya da lehçelerin dağıldığı alanların olabildiğince detaylarıyla bilinmesinin birçok yararı vardır. Dilbilimi bir yana bu konu hem sosyoloji, tarih ve beşeri coğrafya açısından hem de toplumsal yapıyı tanımak isteyenler ya da politik çalışma yapanlar açısından da önem arzeder. Kürtçe gibi yayıldığı alan hayli geniş olan ve sürekli tehdit altında bulunan bir dilin ve bu dilin lehçelerinin konuşulduğu yerleşim birimlerinin ciddi araştırmalarla tesbiti ise bu nedenlerle daha da gereklidir. Bugün birçok dilin, bırakalım konuşulduğu alanların tesbitini, dildeki bazı sözcüklerin kullanıldığı yerleri gösteren dil haritaları ve dil atlasları bile hazırlanmış iken bizim henüz lehçelerimizin ve hatta genel olarak Kürtçenin bile

dağılım alanlarını yeterince tesbit edememiş olmamız üzücüdür.

Okuyucunun göreceği gibi bu yazıda asıl olarak Dımili lehçesinin konuşulduğu yerleşim birimlerinin tesbit edilmesi amaçlanmıştır. Bu yapılırken, Türk yönetimince uygulanan il, ilçe, bucak, köy (muhtarlık) ayırımı temel alınmış ve sözkonusu il ya da ilçeler ile onlara bağlı bulunan köylerin herbirinde konuşulan lehçe veya dil tesbit edilmeye çalışılmıştır (mezralar bu çalışmanın dışında tutulmuştur). Dolayısıyla Dımili ve Kurmanci lehçelerini konuşan köylerin yanısıra yer yer rastlanan diğer dillerin konuşulduğu köyler de tesbit edilmiştir.

Köylerin parantez içinde belirtilen Türkçeleştirilmiş adları, T.C. Başbakanlık İstatistik Enstitüsü'nce hazırlanıp 1983'te basılan Köy Envanter Etütleri listelerine göre düzenlenmiştir.

Bu konuda daha önce yapılmış tek bir çalışmanın dahi bulunmayışı ve içinde bulunduğumuz koşulların elverişsizliği nedeniyle bazı köylerde konuşulan lehçeleri

tesbit edemedik ve aşağıdaki listelerde görüleceği gibi bunların karşısındaki "konuşulan" lehçe bölümünü boş bıraktık. Belirtilen nedenlerle birtakım yanlışlıklar yapmış olmamız da mümkündür. Özen göstermemize rağmen bulunabilecek yanlışları, okuyucuların eleştiri ve önerileriyle ileride düzeltmeyi umuyoruz.

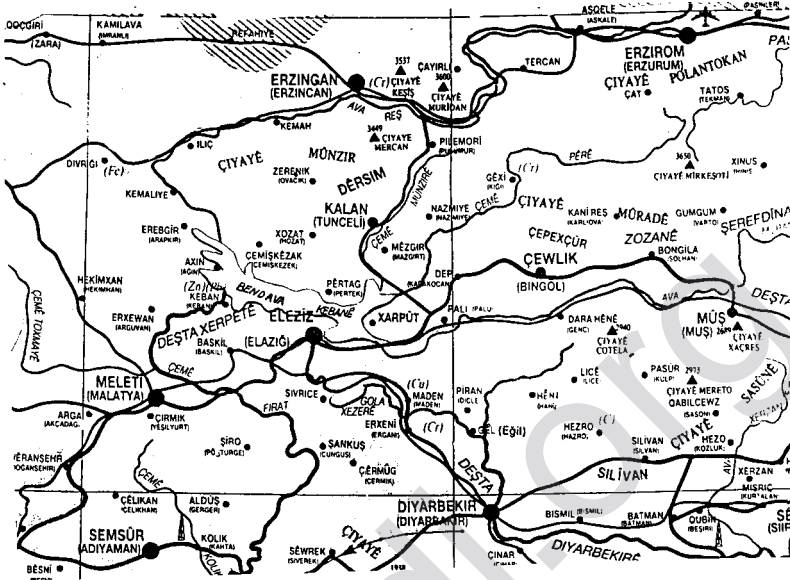
YERLEŞİM BİRİMLERİNİN ESKİ ADLARI

Türk yönetimi, işgali altında tuttuğu Kürdistan'daki hemen tüm yerleşim birimlerinin adlarını Türkçeleştirerek değiştirmiş bulunuyor. Çoğu Kürtçe, Ermenice, Rumca, Arapça, Farsça, Asurca olan bu adların en azından halk arasında kullanılan biçimlerinin tesbit edilmesi gerekiyor. Fakat elimizde yerleşim birimlerinin eski adlarını topluca gösteren bir yazılı kaynak da yok. Herbirimiz kendi yöremizdeki veya bir süre kaldığımız, gezdiğimiz bazı yörelerdeki birkısım adları biliyoruz, o kadar. Elde yazılı kaynak olmayınca, örneğin tanımadığımız bir ilçenin köylerinin adını öğrenmek için ya kalkıp oraya kadar gitmeniz veya orayı bilen birinden sormanız gerekmektedir. Gerçi bazı Türk kaynaklarında, yerleşim birimlerinin eski adları da yer almaktadır, ancak Türk alfabesinde q,x,w,e gibi harfler bulunmadığından eski adlar çoğunlukla yanlış yazılmakta, tanınmayacak biçimde tahrif edilmektedir.

Köylerin eski adlarının tesbitinde karşılaşılan diğer önemli bir güçlük de şudur: Bazı köylerin adları, oraya çok yakın olan diğer köylerde bile farklı biçimlerde söylenebilmektedir. Yine birkısım köy adları Kurmanci ve Dımili lehçelerini konuşan Kürtlerce farklı biçimlerde telafuz edilmektedir. Bir örnek olmak üzere Heridan köyünün adını verebiliriz. Bu ad Heridan, Herdan, Herda, Herido, Herdon, Herdo, Heyrdo gibi birçok biçimde söylenebilir.

Yer adlarının önemi sanıldığından da fazladır. Öyle ki dilbilimi içinde adbilim (onomastique) ayrı bir bölüm oluşturmaktadır. Çeşitli ülkelerde yer adlarını ele alan, onların geçişini ve geçirdiği aşamaları inceleyen ciltlerce kitap yazılmıştır. Bu konuyla ilgilenen bir de Uluslararası Adbilim Merkezi (İ.C.O.S) vardır.

Kürdistan'da yeradları üzerinde yapılacak ciddi araştırmalar aracılığıyla halkımızın tarihi, dili, etnik yapısı, kısaca kültürel yapımızın birçok yönlerini açığa çıkarmak veya bazı ipuçları elde etmek mümkündür.

Bu hesit, Paris Kürt Enstitüsünün düzenlediği Kürdistan Haritası'ndan alınmıştır..

KIRD /KIRMANC /DİMİLİ /ZAZA

Dımili lehçesini konuşan Kürtler yöreden yöreye Kird, Kirmanc, Dımili ve Zaza gibi değişik adlarla anlandırılırlar. Konuştıkları lehçe de buna bağlı olarak Kırcki, Kirmanci/Kirmancki, Dımili/Dımilki, So-bê ve Zazaki biçimlerinde anlandırılırlar.

Burada kısaca bu sözcükler üzerinde duracağız. Aşağıdaki bölümlerde yanlış anlaşılma olmaması için hemen belirtelim ki, "Kurmanci" sözcüğünü Türkiye Kürdistanı'nda ve Türkiye'de Dımililerin ve Şexbizinilerin konuştuğu Kürtçenin dışındaki Kürt lehçesi olan Kurmanci anlamında kullanıyoruz. "Kurmanc" sözcüğünü de yer yer açıkladığımız farklı anlamının dışında genel olarak bu lehçeyi konuşan Kürtler için ad olarak kullanıyoruz.

Kird:

Dımili lehçesini konuşan Kürtler bazı bölgelerde kendilerine "Kird", lehçelerine de "Kırcki" veya "Kırđi" demektedirler. 19.yüzyılda Dımili lehçesiyle yazılmış biri edebi diğeri folklorik diyebileceğimiz iki metinde de bu sözcükler kullanılır (2).

Dımililer Kurmanclara "Kirdas" veya "Kirdasi", lehçelerine de "Kirdasi" veya "Kirdaski" demektedirler. Ziya Gökalp bu konuda şöyle yazar:

"... Zazalara gelince, bunlar kendilerine (Arapça kaf harfinin kesresi ile) Kırt derler. Kurmanclara da Kürdasi veya Kırdasi adını verirler. Türkler ise Kürt adını Kurmanclara ayırmışlardır" (3).

Aynı konuya Kemal Badıllı da değinir:

"Türkiye'deki Zazalar kendilerini asıl Kürt sayarak kendilerine Kırd ve kendilerinin dışında kalan Kürtlere, daha doğrusu Kurmanclara da - biraz da küçümseme ile müterafik olarak - Kırdasi (Kürdümsü, Kütrçük) derler" (4).

"Kırd" sözcüğünün, Dımılliler arasında bu geniş anlamının yanısıra bazı yörelerde bey (mire veya ağa aileleri dışında kalan halk için kullanıldığı da görülür. Örneğin Gêl (Eğil)'deki beyler ailesi (Key Miran) ile Piran'daki ağa ailesi (Key Axan)'ın dışındaki halka "Kırd"denilir. Sözkonusu aileler de Kürt oldukları ve "Kırd" denilen kesimle aynı lehçeyi (Dımıli) konuştukları halde, onların dışındakilere "Kırd" denmesi, bu sözcüğün yer yer toplumsal bir ayırımı da ifade ettiğini gösteriyor. Bu anlamıyla "Kırd" sözcüğü, Kürdistan'ın değişik yörelerinde kullanılan "Kırmanc" veya "Kurmanc" sözcüğünün ikinci anlamını çağrıştırmaktadır. Çünkü "Kırmanc" veya "Kurmanc" sözcüğü, hem Kürtçenin Kurmanci lehçesini konuşan Kürtler için ad olarak kullanıldığı gibi, ikinci bir anlamda da kullanılmaktadır. Aşağıda bunun üzerinde duracağız.

Yazılı kaynaklarda "Kırd" sözcüğüne ait yeterli bilgiye rastlanamıyor. Ancak Nikitin'in, yazarı bilinmeyen elyazması bir kitaptan aktardığı Farsça bir parçada bu konuda şöyle bir açıklama var:

"Asıl kabile mensubuna Kurd denir. Kurd (yani kabile mensubu- Malmisanij) olmayıp kabileye dışarıdan katılanlara ise tahfifen Kurt (bu sözcüğün doğru okunuşunu çevirdiğimiz Arap harfleriyle yazılı Farsça metinden anlamak mümkün değil; Kırt veya Kert biçiminde de okunabilir- Malmisanij) denir... Aynı şekilde Kürt kabilelerinden birine mensup olup kabilesinden ayrılarak başka bir kabile veya aşirete katılana da Kurt (veya Kırt,Kert- Malmisanij) denir" (5).

Aşağıda "Kırmanc"sözcüğünün benzer anlamlarda kullanıldığı konusundaki açıklamalarla bu konu daha iyi anlaşılabilir kanısındayız.

Kırmanc:

Hem Dersim yöresinin Dımıli lehçesiyle söylenmekte olan bazı halk ezgilerinden, hem de Dersimli bazı yazarların verdiği bilgilerden anlaşılacağı gibi Dımıli lehçesini konuşan Dersimli Kürtler kendilerine

"Kırmanc", genelde Kurmanc olarak bilinen Kürtlere ise "Kırdas"; onların lehçelerine ise "Kırdaski" veya "Kırdasi" demektedirler.

Sözkonusu Dersim ezgilerinden sadece bir tanesine, Zılfı'nın derlediği "Dere Laçı" ezgisinin şu bölümüne bakalım:

Derê Laçı bivêso

Yivisê mi, gavan o

Bira pêrodê, na qewxa aşire nîya

Merevê Kırmancî û zalîmanê Tirkan o... (6).

Türkçesi:

Yanası Laç Deresi

Yivis'im benim, sırttır

Vuruşun kardeşler,

bu aşiret kavgası değil

Kırmanc'la zalim Türklerin savaşıdır...

Bazen Kırdaski/Kırdasi yerine Kırdasği/Kırdasği de denebiliyor (Dersim şivesinde "s" ve "ş" seslerinin birbirine dönüşmelerine sık sık rastlanır). Burada yeri gelmişken belirtelim ki, "Kırdasği/Kırdasği" sözcüğü Türk kayıtlarına ilginç bir biçimde girmiş bulunuyor.

1950 yılındaki T.C. Genel Nüfus Sayımı sonuçlarıyla ilgili bir kitapta (7), illerdeki "anadil itibarıyla nüfus" bölümünde, Kürtçe başlığı altında şu üç lehçe yer alıyor: 1.

Kürtçe/Kırmanca (kitapta bu iki sözcüğün İngilizceleri de Kurdish and Kırmanc biçiminde sunuluyor). 2. Kırdasça. 3. Zazaca.

Kurmanca ve Zazacadan ayrı olarak Kırdasça diye başka bir Kürt lehçesinin olmadığı düşünülünce ve özellikle de sözkonusu kitaba göre Kırdasçanın en çok konuşulduğu iller gözönüne alınca durum anlaşılıyor. Belirtilen bu listede Kırdasçanın fazla konuşulduğu iller sırasıyla Tunceli, Erzurum ve Erzincan'dır. Yukarıda Kırdaski veya Kırdasği olarak değindiğimiz adın Dersim Dımıli Kürtleri arasındaki kullanılışının Türk makamlarının böyle bir ayırımı gitmesine yol açtığı anlaşılıyor.

Aynı kaynağa göre Kürtçe/Kırmanca konuşanların sayısı Tunceli'de 54.056 iken Zaza lehçesini konuşanların sayısı 3.529'dur. Bu sayılar konuyu daha iyi açığa kavuşturuyor. Bilindiği gibi Tunceli'de, Dımıli lehçesini (kitaptaki ifadeyle Zaza lehçesini) konuşanlar, Kurmanci lehçesini konuşanlardan daha fazladır. Oysa ki burada Kürtçe/Kırmanca konuşanların miktarının Zaza lehçesini konuşanlarından çok daha fazla olduğu görülüyor. Tunceli Dımıllileri kendilerine Kırmanc, lehçelerine de

Kırmancı/Kırmancki dediklerinden, bu durum sözkonusu nüfus sayımında bu biçimde yansımıştır.

Daha önce de değinildiği gibi Kürtçenin Dımlı, Kurmanci ve Sorani olarak da bilinen Güney lehçesini konuşan Kürtlerin ayrı ayrı kendilerine "Kırmanc" dediklerini görüyoruz. Genelde Kurmanc olarak bilinen Kürt kesimi birçok yörede kendilerine Kırmanc da diyor. Bu durum, Kürdistan'ın Suriye, Irak ve İran işgalindeki parçaları için de geçerlidir. Örneğin Suriye sınırları içinde kalan "Çiyayê Kurmênc" yöresindeki Kürtler, kendilerine Kırmanc derler. Bazı yazılı kaynaklarda da yine Kurmanc yerine Kırmanc sözcüğü kullanılır. Örneğin Ehmedê Xani'nin Mem û Zin'indeki Kurmanc sözcüğü, bazı metinlerde Kırmanc biçiminde kullanılır. Öteyandan Kırmanc sözcüğünün de bazen "Kırmac" biçiminde kullanıldığı görülür. Nitekim ünlü Kürt kadın şair ve tarihçisi Mestûre Xanımı Erdelan, Tarihinde, Kırmanc sözcüğünü kullanır. Aynı şekilde Muhemmed Emîni Gulistane, "Mucmelu'1 - Tewarixê Efşariyê we Zendiye" adlı kitabında, Süleyman Paşay Baban'dan söz ederken "Sîlêman Padşay Kırmac Bebe" der (8). Güney Kürdistan'daki Kürtlerin kendi lehçelerine "Kırmancı Xarû (Güney Kırmancçası)" dediklerini, Kurmanci olarak bildiğimiz ve Kürdistan'ın Türkiye parçasındaki Kürtlerin çoğunluğunca konuşulan lehçeye ise "Kırmancı Serû (Kuzey Kırmancçası)" dediklerini de biliyoruz.

Kırmanc sözcüğünün ikinci dediğimiz diğer anlamına gelince, Muzaffer Erdost'un Şemdinli yöresiyle ilgili bir araştırmasında bu konu ile ilgili olarak şunları okuyoruz:

"Aşiret, kabilelerden ve hiçbir kabileye mensup olmayan Kırmancılardan meydana gelir... Başka mirlerin yönetiminden çıkarak, başka aşiret reislerinin baskısından kaçarak, bir aşiret içine gelerek yerleşmiş üyeler, aileler ve kabileler, yeni geldikleri aşiret ile zamanla kaynaşırlar ve bunlar da zamanla aşiret üyesi sayılırlar; ama aşiretin kanını taşımadıkları için ayrı ve düşük bir tabaka muamelesi görürler, bunlara Kırmancı denir (Muzaffer Erdost'un notu: Kürtlerin büyük bir boyu olan Kırmancı, Kurmancı şubesi ile buradaki Kırmancı sözünü birbirine karıştırmamak gerekir. Burada aşiret içinde Kırmancı olmaktan başka hiçbir kan akrabalığı olmayanlar anlamında kullanılmıştır)".

Yine Muzaffer Erdost, aynı araştırmasında şöyle yazıyor:

"Kırmancı, aşiretinden birey, aile veya kabile halinde ayrılarak bir başka aşiret içine yerleşmiş olanlardır.

Örneğin İran'dan gelen Humaro aşireti mıntıkasında Nerduşe'ye yerleşen Dırı kabilesi, kendi aşiret mıntıkasında kabile sayıldıkları halde, Humaro aşireti içerisinde Kırmancı sayılmaktadırlar" (9).

M.V.Bruinessen, İran Kürtleriyle ilgili bir yazısında, Kırmancı sözcüğünün "Çiftçilikle uğraşan ve aşiret mensubu olmayan Kürt" diye açıklar (10).

Irak ve İran Kürdistanı'nda "Mukriyan, Soran ve Sine (Senendec) halkı, köylü halka Kırmancı" der (11).

Kırmancı sözcüğünü açıklayan Heci Ce'fer'e göre bu sözcük, Behdinan (Badinan) bölgesinde genel olarak Kürt anlamında kullanıldığı gibi, bazen "reaya, alt tabakadan halk" anlamında da kullanılır. Örneğin birisine "Ez ne kırmancê babê te me" (Senin babanın kırmancı değilim) derken kastedilen budur (12).

"Kurmancı" da bazen Kırmancı sözcüğüyle aynı anlamda kullanılır. Örneğin Selmas ve Urmiye yöresindeki Kürtler arasında hayvancılıkla uğraşan ve aşiretlerden hiçbirine mensup olmayan, temel uğraşı tarım ve çiftçilik olan yerleşik köylülere Kurmancı denir. Göçebe olan ve hayvancılıkla uğraşanlara ise Kurd denir (13).

Tewfiq Wehbi ile İhsan Nuri'nin şu açıklamaları da pek farklı değil: "Köylerde kalıp tarımla uğraşan ve göçebe olmayan Kürtler kendilerine Kurmancı" demişlerdir (14).

"Kürdistan'ın Rızaiye ve Şahpur kesiminde aşiret teşkilatına mensup olanlar kendilerine Kurd, tarımla uğraşan diğer kesime de Kurmancı adını verirler. Bu Kurmanclar da kendilerine Kurd diyorlar. Bu aşiretler kendilerini Kurd milletinin Kurmancı bölümünden sayarlar ama diğerleriyle aralarında ne dil ne de görenek ve alışkanlıklar yönünden farklılık yoktur" (15).

Ünlü Kürt şairi Melayê Cıziri'nin bir şiirinde kullandığı "mir u kurmancı" (bey ve kurmancı) (16) deyişini de hatırlarsak Kurmancı sözcüğünün birkaç yüzyıl önce de bu anlamıyla kullanılabildiğini anlarız.

ünlü "Fehengê Muin (Muin Sözlüğü)" de "Kurd" sözcüğünün "çoban, sürü sahibi, göçebe" (17) biçiminde açıklandığını da hatırlatarak bu konuya son verelim.

Dımlı:

Bu sözcük daha çok Kurmanclar tarafından kullanılmak üzere, Kürtler arasında Dımlı, Dımbılı veya Dımlı

biçiminde söylenir. Kemal Badıllı, Kurmancların "Zazalara nadiren Zaza, fakat genel olarak Dımıl" (18) dediklerini yazar.

Yazılı kaynaklarda "Dımılı" sözcüğü Dunbuli, Dunbeli, Donbeli, Dınbılı, Dumbuli, Dümbeli, Dümbüllü, Dımıllı, Dumuli, Dumili, Dumli gibi çok değişik yazılışlarla karşımıza çıkar. Öyle ki bazen aynı kitabın farklı çeviri vr baskılarında bile bu sözcüğün değişik biçimlerde geçtiğini görürüz. Örneğin "Şerefname"nin yayınlanan Türkçe çevirisinde Dınbılı, Kürtçe çevirisinde Dunbuli biçiminde geçer.

Bu sözcüğün geçtiği -bildiğimiz kadarıyla- en eski yazılı kaynak olan "Mesaliku'l-Ebsar fi Memaliki'l-Emsar"dan yapılan alıntılarda ise Dunbuli biçiminde geçtiğini görüyoruz. 14.yüzyılda yaşamış olan İran'lı yazar Firuzabadi (1329-1414) de Arapça olarak yazdığı ünlü sözlüğünde, bu sözcüğün doğru biçiminin Dunbul olduğunu ve bunun daha önceleri Musul civarında yaşamış olan bir Kürt aşiretinin adı olduğunu kaydeder (19). Firuzabadi'nin bu açıklaması, hem bugünkü Dımılı sözcüğünün aslını, hem de bunun bir Kürt aşiretinin adı olmasını belirtmesi açısından önemlidir.

Dımılı sözcüğünü değişik biçimlerde yazan yazarlardan bazıları, sözcüğün anlamı ve kökeni ile ilgili yorumlarda da bulunurlar. Bunlardan birkaçı şöyle:

"Mevcut bir rivayete göre, güya bir zamanlar Viranşehir Mulli (Milli) aşiretine tabi olmalarından kinaye olarak Zazalara "Millilerin arkası, devamı, tabii" manasına Dumıllı denmiş ve zamanla bu kelime Dumuli/Dımılı -Dumıl, Dımıl şekillerine girmiştir (Dû, Kurmanççada arka, son, sonra, devam veya kuyruk ve tabi anlamlarındadır)" (20) diyenler olduğu gibi, "Dumıl: geniş omuzlu" anlamına gelir (21) diyenler de vardır.

Karl Hadank gibi bazı Batı'lı yazarlar ise Dımılı sözcüğünü "Deylem" sözcüğünün bozulmuş biçimi olduğunu ve Dımılilerin Kürt değil de Deylemli kökenden geldiklerini iddia etmişlerdir. Ancak bu iddiayı kanıtlayacak ikna edici bir açıklamaya rastlayamadık.

Buna karşılık, Mısır'lı tarihçi Yahya Xeşab'ın aktardığına göre, "Mesaliku'l -Ebsar'ın yazarı Fadlullah İbnu'l Umeri Şehabuddin Ehmed (1301-1349), daha 14.yüzyılın ilk yarısında Dunbulilerin Musul'un batısındaki Meqlub ve Muxtar dağlarında yaşadıklarını, onların kendilerine Dunbuli (Dımılı) dediklerini, başkalarının ise onlara Zaza dediğini belirtir (22).

Dunbuli sözcüğündeki "nb" seslerinin giderek kolay söyleyiş biçimine, yani "m" sesine dönüştüğü ve sözcüğün bugünkü Dumuli/Dımbılı/Dımılı biçimlerini aldığı anlaşılıyor (Kürtçede "nb" seslerinin "m" sesine dönüştüğüne dair başka birçok örneğe de rastlanır).

"Şerefname"de Dumbuli/Dınbılı beyleri ile ilgili bölümde, Dumbuli aşiretlerinin Boxtan (Botan) vilayetinden giderek Xoy yöresine yerleştikleri, başlangıçta yezidi dinine mensup oldukları ve Kürtler arasında onlara Dumbuli Boxt denildiği belirtilir. Nitekim bugün de Cizre'ye bağlı Dunbilya diye bir köy vardır (bazı kaynaklarda Dumbulya olarak yazılı olan bu köyün Türkçeleştirilmiş adı Erdem'dir). Aynı şekilde Dara Hêni (Genç) ilçesine bağlı Botiyan köyü sakinleri ve bu adla anılan aşiret de Dımılı lehçesini konuşmakta olup Botiyan adını korumaktadır.

Bugün Kürdistan'ın değişik bölgelerinde Dımılı/Dumuli adını çağrıştıran bazı köy adları ile aynı adı taşıyan Yezidi aşiretlerine de rastlanıyor. Diyarbakır'ın Kulp ilçesine bağlı Dumulyan (Baloğlu), Bingöl'ün Kiğı ilçesine bağlı Dımlek (Karaçubuk) köyleri bunlardandır. Ayrıca Çemiş gezek ilçesinin Germeli (Gedikler) bucağına bağlı Dımılı (Akçeren/Atçelen) adında bir köyle, Piran (Dicle) ilçesine bağlı Dımılı (Döğer) adında bir köy bulunduğunu da hatırlatalım. Bugün Irak Kürdistanı'nda bulunan Dihok ile yukarıda adı geçen Meqlüb Dağı arasın daki birçok köyde Yezidi aşiretlerinden biri olan Dumuli aşireti yaşamaktadır (23).

Bazı Türk kaynakları, Bongıla (Solhan)'daki Çanmerik ve Çolemerik Dımılilerin (Zazaların) Diyarbakır'ın Hazro ve Mardin'in Çaymaz'daki Dumbulan aşireti ile ilişkileri olduğunu kaydeder (24). Yusuf Ziyaeddin Paşa, Dınbılan'ın Şirvan aşiretlerinden biri olduğunu yazar (25). İran'da Hervabad yöresinde Donboli ve Ehr yöresinde Dumuli (Dumulu) adlarıyla birer Şii bulunduğunu biliyoruz.

Dımılı sözcüğünün aslı olan "Dunbul"un kökeni hakkında ilginç bir açıklamaya Nikitin'in daha önce sözünü ettiğimiz Farsça elyazma kitaptan aktardığı bazı bölümlerde rastlıyoruz. Buna göre Dunbuli (Donboli) sözcüğü Dunbul (Donbol) adındaki bir kaleden kaynaklanıyor. Söz konusu kitap, bu Dunbul (Donbol) kalesinden bazen Diyarbekir (Diyarbakır)'ın dağlık kesiminde, bazen Fırat Nehri kıyısındaki bir kale, bazen "Türklerin Karacahisar (Qeracehisar) dediği fakat Dunbul (Donbol) kalesi olarak meşhur olan" bir kale, bazen de "Kürdistan'ın ortasındaki" bir kale diye söz eder (26). Hemen belirtelim ki, Diyarbekir veya Diyarbakır adı, bugün Türkçede Diyarbakır denilen şehrin adı olmadan önce Yukarı Dicle Bölgesinin adıydı. Buradaki Diyarbakır sözcüğünün de bu anlamıyla kullanılmış

olduğu söylenebilir. Nitekim Dımililer, bugün de adigeçen bu bölgede yaşıyorlar.

Zaza:

üzerinde birçok yorum yapılmış olan ve belki de söylenişindeki kolaylık ve ahengin de etkisiyle daha çok tanınan "Zaza" sözcüğünün önemli bir özelliği de hem Dımililer için, hem de yer yer Kurmanci lehçesini konuşan Kürtler için kullanılmasıdır. Örneğin Muhammed Xal'ın 1960'da Irak Kürdistanı'ndaki Süleymaniye'de yayınlanan "Ferhengi Xal" adlı üç cilt Kürtçe sözlüğünde, Zaza lehçesi, Kurmanci olarak bildiğimiz lehçe karşılığı olarak kullanıldığı gibi, İran Kürdistanı'ndan Muhemed Teqi İbrahimpur da Farsça-Kürtçe sözlüğünün girişinde adını Behdinan (Badinan) yöresinden alan Behdinan lehçesine (yani Kurmanci lehçesine) halk arasında "Zaza" dendiğini belirtir.

Ziya Gökalp'a göre ise, "Dımililere Zaza ismini veren gene Türklerdir. Zaza kelimesini ne bizzat Zazalar ne de Kurmanclar kullanmazlar" (27).

"Zaza" sözcüğünün kökeni konusunda kesin bir kaniya varamadığımız için, konuyla ilgili değişik görüş ve bilgileri sunmakta yarar gördük.

İlkin sözcüğün sözlük anlamına bakalım. Bazı Kürtçe sözlüklerden anlaşıldığına göre, Güney Kürtçesinde "Zaza" sözcüğü "torun" anlamında kullanılır. Dımili lehçesinde de bazı şivelerde "za" veya "zak", oğul (erkek çocuk) anlamında kullanılır. Diğer yörelerde de bazı sözcüklerde bu anlam korunmuştur. "Wareza" (yeğen, kızkardeş çocuğu), "dedza/deza/datıza" (amca oğlu) sözcüklerinde olduğu gibi.

C.J.Rich, Zaza sözcüğünü "keçek" ve konuşmaları anlaşılmayan kişilerin konuşması biçiminde açıklar. Celadet Bedirxan da bir yazısında, "Dımililere Kurmanci'deki "j" sesini "z" olarak telafuz ettiklerinden dolayı Zaza denmişse, Palu ve Maden Dımilileri, Siverek Dımililerinden daha çok Zazadırlar" (28) diyerek böyle bir yorumun olduğunu hatırlatır (Bu yorum belki de tesadüf eseri Fransızcadaki "zezayer" fiiline çok benziyor, Fransızcada "zezayer: peltek konuşmak, "j" ve "ş" seslerini "z" ve "s" olarak söylemek anlamına gelir").

Kürt yazar ve çevirmeni Şukur Mustefa da aynı konu üzerinde duruyor ve Güney Kürdistan'da medreselerde okuyan Kurmancların sık sık "j" sözcüğünü

kullanmalarından ötürü onlara "jê" dendiğini hatırlatıyor (bilindiği gibi Güney Kürt lehçesinde "j" yerine "le" sözcüğü kullanılır). Zaza adının gerçekten bu farklı telafuz ve konuşma özelliklerinden kaynaklanıp kaynaklanmadığını bilmiyoruz, ama Dımili (Zaza) lehçesinde Kurmancideki "j" sesinin "z" veya "c" ye dönüştüğü doğrudur.

Bazıları, Barzan bölgesindeki Kurmanc aşiretinin konuşmalarında sık sık "za" sözcüğünü kullanmalarından ötürü Zaza (za-za) diye adlandırıldığını da söylerler.

Zaza sözcüğünün "Sasan (Sasani)" sözcüğünden geldiğini iddia edenler olduğu gibi, bunun eski kitabelerden birinde rastlanan "zaza" sözcüğüne dayandığını (29) veya tarihi Zuzaniye (Zawzan) bölgesi ile ilgili olabileceğini (30) yazarlar da vardır.

Nihayet Zaza sözcüğünün daha önce değinilen Kürd ve Kurmanc sözcüklerinin ikinci anlamlarıyla bağdaşan bir anlamda kullanıldığı yolunda açıklamalar da var. Buna göre "Zaza: Kürtçede bir aşirete mensup olmayan efrada derler. Bunların aşiretler nezdinde kıymetleri, itibarları hiç yoktur, hizmetkar güruhu addolunurlar" (31). 2

Daha önce Dımili sözcüğü vesilesiyle değindiğimiz Fazlullah Umeri'den sonra Zaza sözcüğünün 15.yüzyıl Türk halk şairlerinden Kaygusuz Abdal tarafından da şu dürtlükte kullanıldığını görüyoruz:

Eger bu sene çıkar isem yaza
Toplayım bir parça Gürcü Abaza
Elime geçerse on kadar Zaza
Yolar sakalın kavlak satarım (32).

Daha sonra 17.yüzyılda yaşamış olan Evliya Çelebi'nin ünlü "Seyahatname"sinde Kürt lehçeleri (şiveleri) arasında en başta Zaza'yı yazdığını görüyoruz. Evliya Çelebi, Süphan Dağı'ndaki yaylalara giden Kürt aşiretleri arasında da Zazaları sayar (33).

18.yüzyılın ilk yarısında ise Divriği yakınlarında Zaza oymağının bulunduğu ve bu yörede kişi adları arasında "Zazan" önağına rastlandığını yazılı kaynaklardan öğreniyoruz (34). Bugün de aynı bölgede, Kangal ile Sivas arasında Zaza sözcüğü yeradı olarak yaşıyor (35). Aynı bölgelerde yaşayan Koçgiri aşiretleri arasında Zaza kabilesinin de bulunduğunu ve bu kabilenin konuştuğu lehçenin Kurmanci olduğunu ise M.Nuri Dersimi yazar (36).

Zaza adına benzer bir adla Zizan kabilesinin adına da

Şemdinli yöresinde Herki aşiretinin kabilelerinden biri olarak rastlanır (37). Oskar Mann'ın yüzyılımızın başında derlediği Kürtçe bir beyitte de yine Şemdinli yöresiyle bağlantılı olarak "Zaza" sözcüğü şu şekilde geçiyor:

Cuabê bînêrın bo Şemzinan
Suar bin le esp û zinan
Bo şawqî Mem û Zinan

Canan! Bikeyn tekbîr û raê!
Cuabê bînêrın bo Zazaê
Suar bin le bo em sifaê (38).

Son olarak, Zaza adını taşıyan birkaç köy ve yer adını da hatırlatalım:

Erzincan, Esesi (Çatalarmut) Bucağına bağlı olan Zazalar (Baltaş) diye bir köy bulunduğu gibi, Erzurum'un Çat ilçesine bağlı da yine Zazalar (Yaylasuyu), Turabidin yöresinde ise Zaz diye birer köy vardır (39).

Konumuz olan Zaza sözcüğü ile ne derece ilgisinin bulunduğunu kestirmek zor, ancak Dımili lehçesine yakınlığı bilinen Hewraman (Goran) lehçesinin konuşulduğu İran Kürdistanı'ndaki Pawe'li bir arkadaşın söylediğine göre Nawsud yöresindeki Kemine Köyü civarındaki bir yolun adı "Zaza Ra" (Zaza Yolu) olduğu gibi, Pawe'nin kuzeydoğusundaki yüksek bir tepenin adı da "Qulê Zazi" (Zaz Tepesi)'dir.

Görülen o ki Zaza sözcüğü de geniş bir alana yayılmış ve yer yer farklı anlamlarda kullanılmaktadır.

Yukarıdaki açıklamalardan sonra denebilir ki; gerek Kırd ve Dımili adları ile belli yerlerde kullanılan Zaza adı, gerekse Dersim'de kullanılan Kırmanc adları aynı topluluğun adlarıdır. Bunların değişik zaman ve yerlerde kullanılışları ya da kullananları farklı da olsa hep Kürtlerin bir bölümü ya da bir aşireti için ad olarak kullanılmaları ortak özellikleridir.

DİMİLİ LEHÇESİNİ

KONUSAN

KÜRTLERİN NÜFUSU

Türkiye Devletinin Kürtleri inkar eden politikaları nedeniyle, Türkiye'deki Kürtlerin gerçek nüfusu kesin olarak bilinmiyor. Bu politikaya rağmen Kürtçe konuşan

nüfus, kısmen de olsa, birçok genel nüfus sayımı sonuçlarına yansımıştır.

Osmanlı İmparatorluğu dönemindeki Kürt nüfusunu veren Şevket Süreyya Aydemir'e göre, 1878-1908 arası dönemde İmparatorluğun toplam nüfusu 25.100.000 olup bunun 1.250.000'i Kürttür (40).

T.C. döneminde değişik yıllara ait olarak Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü'nce yayınlanmış bulunan bazı Genel Nüfus Sayımı kitaplarında anadili Kürtçe olan nüfus miktarı şöyledir:

Yıl	Top. Türkiye nü.	Anadili Kürtçe
1927	13.629.488	1.187.446
1935	16.158.018	1.480.246
1945	18.790.174	1.476.562
1950	20.947.188	1.854.569
1955	24.064.763	1.678.429
1960	27.754.820	1.847.674
1965	31.391.207	2.180.721

1950 ve 1965 yıllarına ait nüfus sayımı sonuçlarında Dımili (Zaza) lehçesini konuşan nüfusa da yerverilmiştir. Ancak nasıl ki, genel olarak Kürtlerin gerçeğinden çok daha az gösterilmişse Dımili lehçesini konuşanların nüfusu da öyledir. Türkiye'nin resmi istatistiklerindeki sahtelik çok açık bir biçimde sırtıyor. Bu resmi istatistiklere göre 1935'ten 1945'e kadar Türkiye'nin toplam nüfusu 2.632.156 arttığı halde, bu on yıl içinde anadili Kürtçe olan nüfus miktarında ne hikmetse hiç artış olmamış(!) üstelik 3684 kişilik bir azalma olmuştur. 1950'den 1955'e, hatta 1960'a dek yine artma değil azalma var.

Dımili (Zaza) lehçesini konuşanların nüfusu ise sadece 1950 ve 1965'te belirtilmiş ve aynı şekilde gerçeğin çok altında gösterilmiştir.

1950'de Dımili (Zaza) lehçesini konuşan toplam nüfus 174.000 kişi iken on beş yıl sonra, 1965'te bu miktar 147.000 kişiye düşüyor(!). Oysa ki aynı 1965 nüfus sayımı sonuçlarına göre, sakinlerinin çoğunluğunun Dımili lehçesini konuştuğunu bildiğimiz il ve ilçelerden sadece Tunceli'de bile toplam nüfus 154.175'dir.

Kürtlerin varlığının inkâr edildiği, çocuğuna Kürtçe ad koymanın bile yasaklandığı bir devlette Kürtlerin gerçek nüfusunun resmi istatistiklerde yer almasını beklemek bir

bakıma gereksizdir de.

Dımılı (Zaza) lehçesini konuşanların nüfusunun yansıdığı bir diğer kaynak da İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesi'nin 1912'de bilgilere dayanıyor. Bu kaynakta Ermeni ili sayılan Osmanlı egemenliğindeki altı ilde toplam Zaza nüfusu 77.000 olarak (sözkonusu illerdeki nüfusun %2,9'u), Kürtlerin nüfusu da 424.000 (%16,3). Buradaki bilgilerin de sağlıklı olmadığı ve Kürtlerin nüfusunu az göstermeye yönelik olduğu anlaşılıyor. Kürtlerin nüfusu Kürt, Kızılbaş,Zaza, Yezidi olarak dört farklı bölüme ayrılarak sunulmuştur (Oysa ki aynı kaynakta, başka bir sayfada Zazaca, Kürt lehçeleri arasında sayılır) (41).

DİMİLİ LEHÇESİNİN KONUŞULDUĞU İLLER:

Dımılı lehçesi, Kürdistan'da şu illerin sınırları içinde konuşulmaktadır:

1.Adiyaman, 2.Bingöl, 3.Bitlis, 4.Diyarbakır, 5.Elazığ, 6.Erzincan, 7.Erzurum, 8.Muş, 9.Sivas, 10.Siirt, 11.Tunceli, 12.Urfa.

Notlar:

1. Ne yazık ki Türkiye'de konuşulan Şexbızını Kürtçesiyle ilgili hiçbir araştırma yapılmamıştır bugüne dek. Mahmut Lewendi'nin Ankara'ya bağlı Haymana İlçesinin Gozgozê köylülerinden derlediği birkaç türkü sayılmazsa bu Şexbızını Kürtçesi pek yazılmamıştır da. Lewendi'nin ve başka yazarların belirttiklerine göre, Şexbızınilerin Kürtçesi Güney Kürtçesine (Sorani) yakındır. Bak. Mahmut Lrwendi, "Jı Hêla Haymanayê Çend sıtranên Şêxbızınıyan", Çarçıra (kovara çandeyi ya gışti), hejmar:3 (Tebax 1986), s.3.
2. Ehmedê Xasi, Mewlid, Diyarbakır, Litoğrafya Matbaası, 1899.
- P.I.Lerch, Forschungen über die Kurden und die iranischen Nord-Chaldaer, Petersbourg 1857.
3. Ziya Gökalp, Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik İncelemeler, Ankara, Komal Yayınları 1975, s. 51.
4. Kemal Badıllı, Türkçe İzahlı Kürtçe Grameri (Kurmançça Lehçesi), 1965, s. 6.
5. B. Nikitine, Les Afşars d'Urumiyeh, Paris 1929, s.114.
6. Zılfi, "Folklorê Kurdi ebe Zarava Dımilki", Hêvi (kovara çandiya gışti), Paris, no:2 (Gulan 1984), s.114.
- M. Düzgün, "Torey ve Adetê Dersimi", Berhem (kovara

Bunlardan Tunceli ve Bingöl'de nüfusun çoğunluğu; Diyarbakır, Elazığ ve Erzincan'da nüfusun önemli bir bölümü bu lehçeyi konuşur. Adıyaman ve Urfa gibi bazı illerde ise sadece bir ilçenin sınırları içinde konuşulur. 1950 T.C Genel Nüfus Sayımı sonuçlarından anlaşıldığına göre Malatya, Kars, Gümüşhane ve Seyhan (Adana) illerinde de az miktarda Dımili (Zaza) lehçesini konuşan kişi vardır.

Bu açıklamalardan sonra Dımili lehçesinin konuşulduğu bazı il ve ilçelerde Kürt lehçelerinin dağılımına bakalım. Daha önce de belirtildiği gibi, Kürtçenin dışında başka dillerin konuşulduğu köyler de bu listede yer alıyor. Bu listelerde Dımili lehçesi D, Kurmanci lehçesi K olarak; her iki lehçenin konuşulduğu köyler K-D veya D-K biçiminde belirtilmiştir. Bazı köylerle ilgili "Köy tüzel kişiliği devam etmekte olup nüfus bulunmamaktadır", veya "Köy tüzel kişiliği kalkmıştır" biçiminde düşülen notlar, köylerin Türkçe adlarını aldığımız 1981 Köy Envanter Etüdü listelerindeki bilgilerdir.

lêkolinên cıvaki û çandi), Stockholm, no:1 (Sıbat 1988), r.37

7. 22 Ekim 1950 Genel Nüfus Sayımı, TC Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul 1961, s.142-144

8. Mihemed Salih İbrahimi Mihemedi (Şepul), Jinaweri Zanayani Kurd le Cihani İslameti ya Genciney Ferheng u Zanist, Tehran, Çapxaneyê Meharet, 1364/1985, s.786

9. Muzaffer Erdost, Türkiye üzerine Notlar, Ankara 1971, Sol Yayınları, s.166

10. Martin Van Bruinessen, "Eşaire Kord we Dewlete İran: Morîde Şureşe Sımko", Mutale'ate Kordi, Paris, cild: 1, şomare: 4 (Tabestan 1365/1986), s.18

11. Mihemed Salih İbrahimi Mihemedi (Şepûl), age. s.786.

12. Heci Ce'fer, Gotnê Meznan lı Devera Behdınan, Bağdat 1986, s. 178-179.

13. Perwiz Cihani, "Kurmanc ki ne?", Sırwe (govari edebi-ferhengi), Urmiye, no: 16 (Xezelwer 1366), s.64.

14. Perwiz Cihani, age, s. 163.

R.T. 1986

Kürt-Hatî-Hetau

15. İhsan Nuri, Kürtlerin Kökeni, Çeviren: M.Tayfun, İstanbul, Yöntem Yayınları, 1977, s. 140.

16. bak. Prof. Qanatê Kurdo, Tarixê Edebyeta Kurdi, Cild: 1, Stockholm, Weşanên Roja Nû, 1983, s. 96.

17. bak. Perwiz Cihani, age, s. 64.

18. Kemal Badıllı, age, s. 6.

19. Baba Merdûxê Ruhani (Şiwa), Tarixê Meşahirê Kord (urefa, ulema, udeba, şu'era), cild:1, Tehran, Entesaratê Sorûş, 1364/1985, s. 340.

20. Kemal Badıllı, age, s. 6.

21. Ali Harzya, "Kürt Sorunu", Emek (aylık sosyalist dergi), no:6 (Kasım 1970), s. 38.

22. Şerefxani Bıdlisi, Şerefnamey Şerefxani Bıdlisi, Hejar kirduye be Kurdi, Çapî duwem, Tehran, Çapxaney Cewahiri, 1981, s. set û bist û şeş.

23. C.J.Edmonds, A Pilgrimage To Lalish, London 1967, s. 53,87.

24. bak. İkbine Doğru (haftalık haber ve yorum dergisi), İstanbul, no:51, s.10.

25. Yusuf Ziyaeddin Paşa, Kürtçe-Türkçe sözlük, Çev. M.E.Bozarslan, İstanbul, Çıra Yayınları, 1978, s. 72.

26. B.Nikitine, age, s. 110-113.

27. Ziya Gökalp, age, s. 51.

28. Celadet Bedirxan, "Zarê Dumili u Mewluda Usman Efendi", Hêvi, Paris, no:2 (Gulan 1984), s. 81.

29. Dr. Vet.M.Nuri Dersimi, Kürdistan Tarihinde Dersim, Halep 1952, s. 21.

30. Doğan Avcıoğlu, Türklerin Tarihi, Tekin Yayınevi, cilt 4, s. 1524.

31. Ali Kemali, Erzincan (tarihi, coğrafi, içtimai, etnografi, idari, ihsai tetkikat tecrübesi), İstanbul 1932, s. 179.

32. Cahit Öztelli, Bektaşî Gülleri, İstanbul 1985, s. 334.

33. Evliya Çelebi, Kurd le Mejuy Dirawsekani da: Siyahetnamey Ewliya Çelebi, wergerrani Se'id Nakam, Bexda, Çapxaney Korri Zanyari Kurd, 1979, s. 171.

34. Necdet Sakaoglu, Anadolu Derebeyi Ocaklarından Köse Paşa Hanedanı, Ankara 1984, Yurt Yayınları, s. 47-50.

35. Doğu Anadolu, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, s. 142.

36. Dr.Vet.M.Nuri Dersimi, age, s. 61.

37. Muzaffer Erdost, age, s. 167.

38. Oskar Mann, Mukri Kurden, Berlin 1906, s. 301.

39. Aziz Günel, Türk Süryaniler Tarihi, Diyarbakır 1970, s. 169.

40. Şevket Süreyya Aydemir, Enver Paşa, cilt 1, İstanbul, Remzi Kitabevi, 1970, s. 169.

41. bak. Armenia and Kurdistan (handbooks prepared under the direction of the historical section of the foreign office), London, 1920, s. 5-7.

Piran (Dicle) İlçesi: İlçe merkezinde Dımlı lehçesi konuşulur.

(Köylerin eski adları açıkta, Türkçeleştirilmiş olan yeni adları ise parantez içinde verilmiştir. Hemen karşısına konulan harfler de köyde konuşulan lehçeyi belirtiyor.)

1. Dewhılı/Dewulı (Alkan) D
2. Hopı (Altayköy) D
3. Qortenita Cerêni/Qortenita Kerri (Arıköy) D-K
4. Bfbnoki (Bahçeköy) D
5. Kuferbı (Baltacı) D
6. Saluri (Başköy) D-K
7. Butelbiyan/Bitelbiyan (Baturköy K
8. Behro/Boxaz (Boğaz) D
9. Gozeli/Zıxrê Gozeli (Boğazköy) D
10. Qelbin (Bozoba) D
11. Hımbêl (Çavlı) D-K
12. Şêxsilametan (Dedeköy) K
13. Zıxır/Zıxrê Ayre (Değirmenli) D
14. Dıbnı/Dımlı (Döğer) K
15. Darat (Durabeyli) K
16. Xelefan (Gündoğdu) D
17. Avdelan (Kaygısız) K
18. Şingiriga Corêni (Kayıköy) D
19. Kelkomı/Zıxrê Kelkom (Kelekçi) D
20. Heridon (Kırkpınar) D
21. Dêrey/Dêran (Kocaalan) D
22. Şulbetan (Koruköy) K
23. Pirejmon (Kurşunlu) D
24. Kocigi (Kurudere) D
25. Hacıyonê Medinan (Meydan) D-K
26. Bawkan (Pekmezçiler) D
27. Metinan (Sağlam) K
28. Basırafı (Sarmaşık) D
29. Nalwer (Sergenli) K
30. Xaçeki (Taşağıl) D
31. Şêxmalan (Tepebaşı) D
32. Zeydan (Uğrak) D
33. İbıkan (üzümlü) K
34. Bazbendı (Yeşilsirt) D
35. Şingiriga Cêrêni (Yokuşlu) D

Hêni (Hani) İlçesi: İlçe merkezinde Dımlı lehçesi konuşulur.

1. Nêribi Çulagan (Abacılar) D
2. Mıqrıyon (Anıl) D
3. Dılbı (Belen) D
4. Çemon (Çardaklı) K

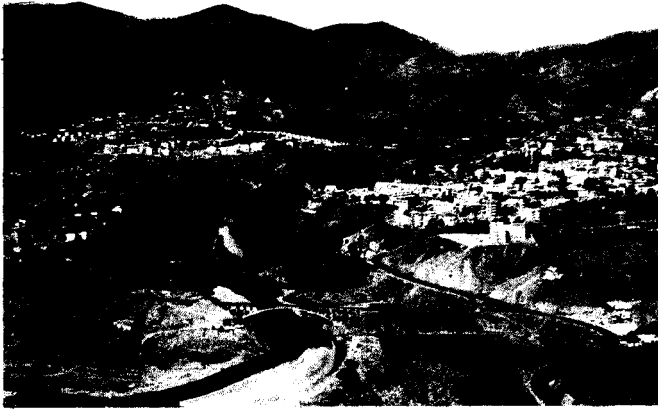
5. Nêribi Wısıfon (Çukurköy) D
6. Hûr/Horik (Gömeç) K
7. Cewzı (Gürbüz) D
8. Babêx (Kalaba) D
9. Qadışt (Kırım) K
10. Nêribi Axon (Kuyucular) D
11. Cumayig (Okurköy) D
12. Serdê/Serd (Serenköy) K
13. Sıpırıtı/Sıprıyon (Sergen)
14. Rısın/Rısın (Süslü) D
15. Nêribi Topalon (Topçular) D
16. Tawil (Uzunlar) K-D
17. Tiletin (Yayvan) K
18. Şella Pılı (Yukarı Turanlı) D

Diyarbakır il merkezine bağlı Gel (Eğil) Bucağı: Bucak merkezinde Dımlı lehçesi konuşulur.

1. Sılêmanan (Akalan) K
2. (Aşağıdöşemeler)
3. Bexşıyan (Bahşılar) K
4. Rutan (Balaban) K
5. Metmur (Balım) D
6. Kurkuwan (Baysu) K
7. Hacidel (Dumrul) K
8. Bırsın (Gürünlü) K
9. Qızlan (Ilgın) D
10. Şelbetin (Kalkan) K
11. Eyntırtı (Kayaköyü) K
12. Qasan (Kazanlı) D
13. Qunax (Konak) D
14. Sofi Umeran (Meşeler) K
15. Satıyan (Oyalı) K
16. Sarıceg (Sarıca) K
17. Selman (Selmanköy) D
18. Şevêlyan (Yatır) K

(Devamı gelecek sayıda)

* * *

Mamekiye

TOREY VE ADETÊ DERSÎMÎ

- II -

2. DANÎYÊ DIDAN VETENE

Doman ke bî ses-hawt asmeyîn didano vezeno; îndî besekeno, sitê maye ra qeyrî çîyo bîn kî bo ro. Honde ke sitê maye esto, cizikî hona husk nêvîyê, onca kî maye domanê xo lawnena; hama, naye lêwe de, çîyê werdene kî dana ci. Çike sitê maye, seweta rind pîl bîyena domanê derguse, eve xêr-bereket, eve hewliye yêno hasav kerdene. Hata ke, mayê ke sitê îno seniko ya çîno, na fa cînikêda bîne pêyda kenê ke î domanî eve sitê xo bilawno. Naye ra kî vanê "sitemaye". Anagorê adetî, domanê ke zu cizik ra sit mitenê, î jê wao ve birao yêne hasav kerdene. Na rivat ra nêveno ke î zuvînde bizewejîyê. Gega, wertê mao ve pîyonê xorto de na sewete ra meseley vejînê werte, îsvat bî ke lazek ve çêneke ra zu cizik ra sit simito ya ki hetê sitemaye ra wa û birayê zuvîn yê, îndî î besnêkenê pîya bizewejîyê. Na mesela de danoxîya maonê hûrdemîne muhîm a; îno ke se va, aye eve rastîye qevul kenê. Îndî xêr-guna erzenê vilê maonê azevo. Wertê camatê Dersîmî de, sitê zu cizikî mitene jê çîyode miqedes cênê ra çimo

ver, domanê ke eve na hal amê lawnayîs, hata ke wesê zuvîn ra hez kenê, qedrê zuvîn cênê. Onca, sitemaye kî jê maa eslî zanenê.

Danî, genim ra yêne virastene. Genim ke wertê awe de girêna, beno danî. Tayê, nûko kî erzenê wertê genimî pîya girênenê, danîyonê niyanêno ra kî vanê "danîyê nûkenî". Sarê Dersîmî danîyo ra xêle hez kenê; gega ke cîni yêne tê lêwe, seweta hedur ardene kî danîyo pozenê, sole kenê, pîya wenê. Onca sewonê dergonê zimistanî de ki danîyo virazenê, wenê. Heka çalç seranê vêsaniye kenê, vanê "*Hên bî ke lapê danî era ma dest nêkîyênê*". Eve vatenêda bîne danî, çimê camat de jê dewlemendiye ve rind bîyena hal-wextê camat xo dîyar kenê. Xora genim ki werdenêda hewla. Genim çarç kerdene, paynena genim ve nanê werdene kî jê guna yêna hasav kerdene. Na rivat ra didanê domano ke vejînê, ma û pîyê îno zaf sa benê; naye ver, fekê domanê "didanvetey" eve danîyanê genimî ra kenê ra.

Maa domano danîyo pozena, ya kena qavode minasiv dercîrano rê rusnena ya kî cîniyo ve domanonê cîrano dawat kena, çê xo de dana werdene. Domano ke didanî vetê, û kî virarya maa xo de nîseno ro, gepa verêne û weno. Eve na hal têde piya wenê, piya kêf kenê. Wextê raustene de kî kam ke çî seweta domanî jê hedîya ardo, danê maa domanî; seweta pîl biyene, camêrd ya cîwanik biyene ve xêr û berê wayrê çêyî dîwao kenê, ûrzenê ra. Îndî têde axme benê, sonê çêwûnê xo. Xora, heke danî rusnay çê cîrano, nafa danîyanê xo wenê, ya werdenêda minasive ya kî kincêda minasive lêwê qav de domanê didan vetî rê rusnenê. Eve her hal, qavê danîyo gere tal nêmano, çî ke ney jê alametê rindîye hasav nêkenê.

Ca ve ca kerdena na adetî ra têpiya, domano ke didanî vetê îndî jê gûlade çêyî, yanê jê nufusode nêwe yêno mordene. Eyî ya aye kî anê sifre, çiyê werdene ra bara eyî ya aye kî vezenê. Hên aseno ke, "didan vetene" amrê mordem de, pîl biyene ve xo weyî kerdena eyî de, jê qonaxode muhîm yêno dîyene. Na mesela, dîwa wextê raustene de kî rind eskera bena. Vanê:

Heq destê to bije ro,

Weyî ke ro, pîl ke ro.

Didananê to qayîm ke ro, tuz ke ro.

Risq ve nesîvode xêr to der o.

Xiraviye ve xûyonê qevçilo to ra dûrî be ro.

Çi miradê to esto bide ro.

To, ma û piyê torê verde ro.

.....

Wextê "suriyên" de, weşîye ve pay ra mendena mordemî zaf zamet vîye. Camatê mordemîye tim xemê werdene ve weşîya xo antêne. Weyî kerdena domano ve kokimo xêlê xêlê zamet vîye. Piyê doman nîyamêne nas kerdene; na sewte ra barê weyî kerdena domano, eve giraniye, dêynê maye ve xal vî. Gere îno domanî weyî kerdêne ke camatê mordemiye besebikerdêne xo biparêzno. Çitor nêbo, domanî, her ke şî biyêne pîl: Didanî vetêne, feteliyêne, roze ve roze qewete guretêne... Biyêne camêr ya kî cîwanike. Hama halê kokimo nîya nêvî. Î, roze ve roze teqete ra kûtêne, avêr nê, pêyde şiyêne. Na rivat ra, qonaxonê kan-kanode mordemo ke îndî bîvî kokim, dest-lingo ra kûtivî, û caverdêne. Hal-wextê camat ke her şî bî ra rind, nafa kokim kî weyî kerdî, tercube ve aqilê înc ra camatî istifade kerd. Gere mana adetê "danîyonê didan vetene" eve na çim bîvîni me ke besebikeme kok û binyatê na mesela fam kerîme. Hên aseno ke na adet xêlê xêlê kano. Wextê citkariye ve cew-genim ramitene ra zêde avêr vejîyo werte. Çi ke domano ke hona zu-dî didanê xo vetê besenêkeno çîyo husk bo ro; werdene eyî gere zaf nerme

vo ke besebike ro qult ke ro. Na sewete ra, ya werdene nerme ci rê bê ro pêyda kerdene ya kî çî bigîrêne ke nerm vo, bidê ra fekê domanî. Mikûn o ke na adet ta wextê adir pêyda kerdene ra mendo. Hama hata nika tayê vûrênayîsî serde amê, kûto na halê xo yo nêwe.

3. KOSTEK REMNENE

Domano ke kût ra lingo, ya îndî besekerd urzo ra pay, est ra xo ver ke bifeteliyo, nafa adetode bîni anê hurendî. Ney ra vanê "kostek remnene". Didan vetene, amrê mordem de, çitor ke jê alameta "xo weyî kerdene" yêna hasav kerdene; era lingo kûtene kî jê alameta "*xo parêznayîne ve camêrd vîyene*" yêna dîyene. Ê seweta weşîya mordemî, seweta kar-barê camat de cayê xo guretene ve ardîm kerdene, gere mordem ci ra ame bo, çêr ve cesûr vo, wayrê aqil ve îzan bo ke besebike ro faydê xo bireso camatê xo.

Na rivat ra, adetê "kostek remnene" xêlê muhîm o; ma û piyê lazeko xêlê qîmet danê na adetî. Se ke domanî îndî erzenê ra xo ver ke bifeteliyê, maye ve pî ra dest kenê hazirîya kostek remnene. Xortê ke hona ma û piyê xo nêmerdo, hewl ve baqil ê, karkir ve cansivik ê, na sewete ra sar ci ra hez keno; wertê îno ra di keso vîjnenêwe, xevere danê ci ke fala roze bêrê *kosteka lazek* biremnê. Gega xal kî besekeno kosteke biremno. Çi ke hên înam kenê ke wereza tim anceno xalê xo. Xora linga xalî kî seweta werezay tim eve xêr yêna dîyene. Na adet, têyna seweta lazeko no, çêneko rê nêkûno. Maa lazek, ardo eve rono heriyayê mîr kena, heke şiklê bicike da ci nafa ya wertê bicike ya kî kosêde aye lane kena erzena binê adirî. Bicike ke pojîye, ma û piyê lazeki xevere danê xortanê dewe, ya merge de ya hêgaode hîra ve derg de kom benê. Nafa maa lazek, la ya kî destikêda xave kena lana bicike ra sist gîrêdana. La, eve na halê xo rengê kosteka saate dano; xora qesa *kosteke* kî naza ra yêna. Maa lazek ve mêrdê xo

Pirdode tarixî

ra hetêde merge ya hêgay de nisenê ro, maye lazê xo kena virarya xo û kostek erzena lingêda lazê xo, haydar vindena. Xortê ke seweta kostek remnene vîjnêwe, yê nê verê lazek de pay ra vîndenê û eve zuvîn pêynenê. Îno ra zu, havalê xo keno fireqet, xaftila kûno pa bicike remneno. Û o bîn kî werdeno ra ey dima ke bizike dest ra bicê ro. Hata caode dîyar kerde nanê têdima... Gere keso ke bicike remna, tenêna çûst vo, berzo ra xo ver ke era dest nêkûyo. Axirê, û o ke dano ra dima qe ci reso ya ci nêreso, hetê bare kerdena bicike ra zêde ferq nêkeno. Hata, zêde nêerzeno xo ver, nêwazeno ke bicike destê remnayî ra bice ro. Çike, na adetî ra mirad û o ke lazek hetê çûstîye ve hewlîye ra bonco mordemê kostek remnayî. Naye ra têpîya têde yê nê tê lewe, bicike zuvîn ra bare kenê, werte ra bara lazek vezenê, pîya nîsenê ro eve esq û kêf wenê.

Se ke yêno dîyene ve fam kerdene, adetê "kostek remnene" yan "bicike remnene", amrê mordem de jê alameta camêrd biyene ve dest pêkerdena na wextî yêno hasav kerdene. Helvet na adet têyna mexsûsê Kirmançonê Dersîmî nîyo, tayê qomanê bînonê Asya û yê dîna de kî anagorê qonaxonê amrê mordemî tayê adetê tayvetî est ê û hona eve kar yê nê. Çi ke verozû ra ve hata nika, camatê mordemîye, anagorê halê xo ve şertonê weşîya xo tayê bûyerê tavîyatî ve yê amrê xo jê alametonê rindo ve xê ro; taye kî jê yê xiravîye ve ne rindîye name kerdê. Çi esto ke pêyda biyena adetonê nîyanêno ser ra wextode xêlê derg vêrdo ra, hal-wextê camat de zaf çî vûrîyo ra û na halî tesîr eve adeto ve toranê camatî kerdo. Na sevete ra nika ke mordem na adetonê kano sero fikir keno, eve mana ve sevevonê îno xo kefelnenno gere na rastîye tim çimî ver de bijê ro.

Hên aseno ke, adetê *kostek remnene* wextê nêjdîyê *kar barebîyena tebîyî* wertê cînîyo ve camêrdo ra mendo. Ya kî, wext o ke cînî çê de mendê, domanê xo lawnê û weyî kerdê, baxçe ve bostanê xo de kar kerdo; camêrd kî şîyê sayd ve pêyda kerdena çîyê werdene ra mendo. Çi ke na adet têyna seweta lazekan o, seweta çênekan nîyo. Eve vatenêda bîne; çûstîye, cesurîye, cansivikîye ve lingtezîye têyna jê qerexterê camêrdo vejî nê werte. Wext o ke cînîyo karê zerî, camêrdo kî karê teverî kerdo, beno ke lazekî kî raa camêrdo ra şêrê, seweta kar-barê teverî xo amade bikerê, bêrê amade kerdene ke besebikerê şêrê sayd, camatê xo qolê dismenî ra biparêznê û sermîyanîya camatê xo eve rindîye ve hewlîye bîyarê hurendî. Se ke yêno vînayîne, na adetê bicik remnene rengê wextê *pîsermîyanîye* dano. Hama tenê senik kî rengê qonaxê *masermîyanîye* pa mendê.

Kostek remnene ra hata wextê zewecî, werte ra xêlê serî

vêrenê ra. Çi lazek çî çêneke vo, domanî na wexto derg ve hîra de anagorê adeto ve toranê qomîye yê nê terviya kerdene. Lazek, gere *camêrd* vo, çêneke kî gere *cîwanike* vo. Naza de beno ke nî hurdemêna mefhûmo sero kî vînderîme; çimê sarê Dersîmî de mana *camêrdîye* ve *cîwanikîye* çik a, çitor yêna dîyene û çitor eve kar yêna tenê bîyarîme çimo ver.

4. TERVÎYA KERDENA DOMANO DE CAYÊ CAMÊRD VE CÎWANIKE

Gere nê ro xovîrî ra kerdene ke, jê têde mefhûmo nî hurdemêna mefhûmê camatîye kî anagorê qonaxê hal-wextê camatî û dereca avêrşîyayîna eyî mana ve meremê xo vûrnenê ra, jê halê xo yê verê nî nêmanenê. Na sewete ra, hetê ra tayê xîsetê na mefhûmo benê ra vîndî û heto bîn ra kî tayê yê nêwey pa benê zêde. Mordem ke na qîmetonê camatî sero serê xo qefelneno, vînenno ke mana mefhûmanê nîyanêno qonax ve qonax, ber ve ber ya kî dang ve dang xêlê ferq kena. Tayê xusîsîyetî zêde yê nê virnîye, tayê pey de manenê, hata tayê her ke şî zelîl benê û axirîye de werte ra urzenê ra. Eve vatenêda bîne, muhîmîye ve qîmetê şertonê "camêrdîye" ve "cîwanikîye" anagorê qonaxê avêrşîyayîna camat ca vûrnenê ra. Na rivat ra mordem besenêkeno raste-rast vazo ke na xusîsîyet ya tim yê bîno ra ver de yêno, ya kî yê bîno ra dima yêno. Vatena mi a wa ke, gere eve awirode husk meselo de nîya nêdîme; meselo eve çimode hîra û anagorê vaqîyete mitala kerfîme.

Camêrd Kam o?

Qesa "camêrd"î, jê "cîwan" û "merd" di qesan ra pêyda bîya. Hama fekê camat de roze ve roze vûrîya ra, bîya kilme û kûta na halê xo yo nêwe. Qesa verêne yêna mana "rindîye" û "hewlîye"; ya bîne kî mana "mordem"î. Eve na halê xo ya peyên kî mana "mordemê hewl ve rindî" dana. Se ke na halê qeşî ra kî aseno, "hewlîye" ve "rindîye", jê têde mefhûmanê camat ve yê axlaxî wayrê manade sabite nîyê. Dewr ve dewr, dang ve dang cire cire mana ya manao danê; hata resmê mana na qeso serê têdîne de zuvîn ra ferq keno. Hama onca kî tayê xusîsîyetî estê ke wextode dîr û derg de qîmetê xo qorî kenê, vîndî nêbenê, weşîya camatî de jê kemera qorî qîmetê xo parêznenê û tesîrode xorî îcra kenê. Nî hurdemêna qesey (camêrd, cîwanike ya canike) kî, weşîye ve bîyena sarê Dersîmî de wayrê mana ve qîmetode nîyanên ê.

"Camêrd" û o ke, baqil vo; dost-dismenê xo rind nas bike ro, eve rastîye zuvîn ra bivîjno we. Dostê xo rê tim dost vo.

Dostanê xo ra dirêxîya canê xo ve malê xo nêke ro. Sirê xo, derd û kulanê xo eve zerode pak û safiyane îno ra vazoy. Peyê dostanê xo de nê, tim verê îno de û rî ve rî qesa xo vazoy. Roza tenge de tim û eve can ve mal lêwê dostoy ve albazanê xo de cayê xo bijê ro; dostîna xo isbat ke ro. Helvet na mana "dost" û "dismen" ya kî mana "dostine" û "dismenayîne" jê halê xo yê verênî nê menda, ama vûrênayîs û nika kûta halode bîn. Na halê nikay sero giranîya mafatê madî zêde xo dîyar kena.

Onca, camêrd gere dismenê xo rê kî "bêbextîye" nêke ro; heke şî virnîya dismenî, ya qol est dismenê xo ser gere pey ra eve fireqetîye pa nêno. Veng ro ci kero, haydar kero, û ra têpîya pano. Yanê fireqetîya dismen ra istifade nêke ro û virnîya hewlîye ve çêrîya eyî nêcê ro; firsend dismenê xo do ke û kî têde marîfetê xo besbike ro era dismenê xo mûsno. Keso ke nîya nêkeno, fireqetîye ve kavsizêna dismenî xo rê jê firsendî hasav keno, çimê sarê Dersîmî de mordemode bêbext o. Mordem, virnîya dismenê xo de kî gere camêrdîya xo ra têpîya nêmano, adet ve toranê dismenayîne xo vîrî ra nêke ro. Dismenê xo, çitor ke jê camêrdo kîseno, gere onca jê camêrdo mêyîtê eyî herd de nêverdo, anagorê ananatê Kirmançîye mêyîtê dismenê xo rê hurmet bike ro û weda ro. Der heqa na mesela de, wertê camatê Dersîmî de xêlê hêkatî yê nê qesey kerdene. Vanê, rozê mordemê, qol esto virnîya dismenê xo, û kîsto. A ye ra têpîya kî pala mêyîtê de gureto kas kerdo. Pî, dûrî ra nîya do na halê lazê xo dîyo. Se ke lazek cêro ra çê xo, şîyo ke lêw era piyê xo dest ra no û mîjdanya kîstena dismenî bido piyê xo; na ye de pî tifangê xo kerdo ra derg, perno ra lazê xo ser vato:

"Ti lazê mi nîya! Ti mordemode bêbext a. Na emel o ke to kerdo, ma rê heyf guretene nîya, rî şîyayên ya. Heqa mordemê jê to, merden a".

Ûza de no pa lazê xo kîsto.

Mar, çimê sarê Dersîmî de hem rind o, hem kî xiravin o; sanikanê na mintîqa de gega jê dost gega kî jê dismen yêno dîyene. Hama, mordem o ke marî kîseno, gere se ke kîseno hên kî weda ro. Vanê, wext o ke mar ama kîstene, tîj vindena, nîya dana: Ala mordem binatê marî hurend de caverdano, yan dano we? Na rivat ra, mordem gere marî rê kî bêbextîye nêke ro; çitor ke jê torê dîna nano pa kîseno, gere onca eve torê dîna kî weda ro. Heke nîya nêke ro, beno gunekar. Tîja mimbareke kî raa xo sero vindena halê merdoxî de nê, yê kîstox de nîya dana. Onca, dismen ke xo est bextê dismenê xo, va ke "Ez bextê to de ro, ya bextê namûsê to de ro!", îndî gere kes destê xo dismenê xo rê wenêda ro, ci rê xiravîye nêke ro. Çi ke mordem hata

zaf zêde mecmur nêbo xo nêzereno bextê dismenê xo; hala cînîyo ra hên eve hasanîye bext nêwazeno. Hama heke kût na hal, îndî nêbeno ke camêrd ey rê xiravîye bike ro. Na linge ra têpîya, kam ke bextê xo bije ro binê lingo, xiravîye bike ro, ya pano bikiso jê mordemode bêbext û gunekar yêno name kerdene. Xora, na kerdene kî jê hêf guretene nê, jê rîşîyayîne yêna qesey kerdene. Naza de hên aseno ke wertê mefhûmê "bext" ve "çêrîye" de alaqtode qayîm esto: Mordemo bêbext çêr nîyo, tersonek o. Hêf guretene heqa mordemê bêbextî nîya, heqa mordemê wayrê bext ya.

Bext, wertê adetan ve toranê Dersîmî de caode muhîm cêno. Mordemê ke jê camêrd yê nê hasav kerdene, gere çî wext bêbextîye nêkerê. Şermê bêbextîye kes besenêkeno eve rehetîye xo sera berzo. Na rivat ra têde doman ve xortê Dersîmî, heqa bext ve bêbextîye sero xêlê çî mûsenê, xêlê hêkatonê pî-kalko gos danê û eve na hal benê pîlî. Mana qesa "bext" xêlê hîra wa. *Dr. Vet. Nurî Dersîmî*, kitavê xo yo namdar "Tarîxê Kurdistan de Dersîm" de caode tayvetî dano na mesela û tayê misalonê tarîxî ano werte, nîya vano:

"Kam beno va bivo, ca dayîne ve qorî kerdena bextwastoxo; seweta wayrê qonaxî, dêyn bîyene ra zêde heqêda esasî ya. Zarava Zazayî ya Dersîm de na mesela eve qesa "bext" name kenê. Mordemo ke na heqa xo nîyano hurendî, jê "bêbext" yêno zanîne. Yanê mesela "bext", meselade zêdetîrîn muhîma şeref ya.

Seranê 1915-1916 de; çî eve xo xeleşîyayê, çî sayîya sarê Dersîmî de amavî xelesnayîne, dormê vilaxatonê Dersîm ra 36 000 Hermenî amey xo est bextê sarê Dersîmî. Ez ve çimanê xo danoxê na mesela bîyo. Hermenî, xêlê wext îta de amey parzînayîne; Kêy ke Urîso vilaxatê Ezîrganî îsxaal kerd, a ye ra têpîya û onca sayîya sarê Dersîmî de Hermenîyo şî xo resna leskerê Urîsî.

Valîyê Xarpêtî Sabîr Saxîroxî, mintîqa Dersîmî û tayvet dewa Axzunîge jê parêzgayê Hermenîyo name kerdêne, eve kinaye vatêne "Parîs". Mintîqa Axzunîge de seweta mendene ve weyî kerdena Hermenîyo caode xîsûsî kî ameyvî virastene. Hermenîyan ê ke eve rîza xo nêşî lêwê Urîso, hata subxî (Cengê Cîhanî yo Verên -MD.) Dersîm de mendî; na ye ra têpîya û onca eve rîza xo îno naza ra bar kerd şî Suriya, Îstanbol û Hamêlka (Amerîka).

Qeso kilm, mintîqa Dersîmî, se sero ra nat, seweta şexsîyetonê kewte ve mazlumo bîyo cayê sitare; sarê Dersîmî şîya xo kilm nêkerda, heqa bextî seweta bextwastoxo tim eve camêrdîye ve merdîye arda hurendî. Hukimatonê Tirko zaf

wasto ke bextwastoxo destê sarê Dersîmî ra bije ro, seweta na mesela çi ke dest ra amo kerdo; hama ne eve sulx û ne kî eve zor besenêkerdo na welatê şêro ra zu neferode bextvastoxî bije ro bero.

Onca seranê 1895-1897 de kî tayê canfîdayê Hermenîyo xo esto şîya Dersîmî, "bextê" sarê Dersîmî ra istifade kerdo û eve na hal xo destê qewetonê saltanatê Tirko ra xelesno. Wertê nî grubonê fîdayîyo de a ya namdare, ke 18 şexsîyetonê pilo ra îbaret biye, serekê na qolî dewa Garnî ya Kamax ra Rupen Şişmanyar vî. Şakîr Paşa ke Mufetîsê Anadolîye vî Ezirgan'de mendêne, seweta teslîm kerdena fîdayî Rupen ve hevalanê deyî, pîyê Seyd Rizay Seyd İbrahîm rê 1000 zernê Osmanî rusna. Hama Seyd İbrahîm na teklîf red kerd û ser de kî vake; ne ke honde pere, ez "bextê" xo eve mîlyono nêrosen; Şakîr Paşa eve zorê xo kî mi ser de bêro, na mesela de çi wext serê xo ci rê nênan ro. Rupen ke eve xo wast ke Dersîm ra şêro, binê serekîya lazê xo Seyd Rizay qolêde parêzgar amade kerd, Rupen berd resna Vank ê dewa Kesmekur a Ezirganî, ûza ra kî hata sînorê Urisî berd, xelesna. Rupen ve hevalanê dey, na rivat ra şimşêrode xêlê qîmetdar davî Seyd Rizay, ke hata na seranê peyeno çê Seyd Rizay de vî. (kîtavo namekerde, p. 41-42.)

Se ke na vatenonê Dr.Nurî Dersîmî de kî eve rosnayîye yêno dîyene, mesela bext wertê sarê Dersîmî de xêlê xêlê muhîm a. Domanîye ra hata merdene têde eve hêkatonê bextî ve bêbextîye benê pil; na mefhûm, jê prensîbode qayîm tesîr eve axlaxê mordem keno. Onca kî tomora mordemê bêbextî bine ra nêna birnene. Tim biyê û benê. Mesela lawîko ve hêkatonê Dersîmî de bêbextîyê ke çê "Mîrî" kerdê az ve azî yêne vatene. Tayê lawîkî estê ke eve qesa "Mîro, Mîro bêbext o Mîro..." dest kenê pi ro. Beno

ke saro bîn kî zuvîn rê bêbextîye bike ro, hama bêbextîya "mordemê pîlî" çi wext vîrî ra nêsona. Çi ke axlax o ke kok û binyata xo toro ve adetonê Dersîmî ra cêna, raye nêdano ke mordemo pîl bêbextîye bike ro. Hama onca kî zêde î bêbextîye kenê. Mesela na lawîka cêrî, seweta bêbextîya mordemê pîlî ve mana na kerdena zaf rind ana ra zan:

Mîre Mîre bêbexto mîro

Ax Mîro Mîro bêbexto mîro

Bêbextênî meke dismenê to Xizir o

Kam ke be kin o xayîn gineno piro

Ax kam ke be kin o xayîn gineno piro

Ala ûrze Memê İlaşî çekê guretê kistena Xelîl Begê mi rê fînt cêrîno

Bego, dik veng dano Mîrê mi na o sodir o.

Fême Fêma Xelîl Begê mi hênî yo

Fême Fêma Xelîl Begê mi hênî yo

Ostorê Xelîl Begê mi na o yêno şîwariyê serî sero nîyo

Ostor, şîwariyê serê to ku yo

Va ke çê Mîrî de meser biyo.

De Mîre Mîre adir de çê to kuyo.

Qemîşîye ro Xelîl Begê mi meke, misayîvê tu yo

Axirê wertê sima de îqrarê Elî yo

Adirê Olî de çê Mîrî kuyo.

Xeznê çê Sawşên Begî zafê wayê,

Heq zalimî vîra şîyo.

Fême Fêma Xelîl Begê mi weke

Fême fêma Xelîl Begê mi weke

Emîna Xanima waye xevere rûsnena mamurê sola Koreke

Mamur Heqî nas kena Xelîl Beg amo, egle meke

Mamur ti ke Heqî nas kena Xelîl Bego birayê mi amo egle meke

Jê çêvêsayî ro Xelîl Begê mi kerda, esmo dubare û deke

De Mîre Mîre bêbextên meke.

Fêma vêsayîya Xelîl Begê mi cado

Fêma vêsayîye Xelîl Begê mi cado

Qstorê Xelîl Begê boncê tever, cinîso rado

Rêyna bezna rindeke va xo paştta ostorê kimefî sero helmê tado

Mîro Heqî roza ke da to, ci ra helmê ma do

Xelîl Begê mi do kistene, ci ra ne domano ne ewlado

Xelîl Begê mi do kistene, çêverê odî û qonaxo Fême de cado

Fêma mères e Xelîl Begê mi, kemer û rîs o

Fêma mêres a Xelil Begê mi, kemer û ris o
 Ostorê kimefî jên kerê mereqlî yo, helmê ciniso
 Jênê ostorê kimefî altun o, gimîs o
 Xelil Begê mi ve xo, zerno xalis o
 Kila comerd de çê Mirî ra niso
 Mordem çitur kisenô mordemê niyanênê kom û mecliso
 Mordem çitur qest keno dano kistene, begê niyanênê kom
 û mecliso

Derd o derd o Xelil Begê mi derd o
 Ax derd o wax derd o Xelil Begê mi derd o
 Xelil Begê mi şîyo Mamaxatûne, riyê xo terdo
 Mirî xapito, Xelil Begê mi qan kerdo
 Berdo Baxire têy sond werdo
 Na Mîre way Mîre Heq to rê nêverdo
 To Xelil Begê mi do kistene, çêverê odî û qonaxo
 Fême de zerze kerdo

Fême Fêma Xelil Begê mi kaşî
 Waye berverna mi hêfê birayê xo guretene nêdo
 Ax-waxê min o bîno wayrê merex û taşî
 Wayê merex meke kafirê dîn tersî
 Na dîna de neçeler qir kerdê axay mêrxasî
 Na dîna de çêvêsayê bêbextî day kistene, xortê bornebaşî
 Xelil Begê to do kistene, kerdo ve qolindê Memê Îlaşî.

Hên diyar keno ke, tarixê na mesela kî xêle kan o; sono reseno qonaxonê kanonê verêno. Wextê xo de, camatê mordemiye seweta idarê zerî ve teverî, wertê xo ra zu tayîn kerdo, eyî kî anagorê adeto ve mafatê camatê xo hereket kerdo. Yanê, camat rê pîlên kerda, zilm û neheqîye nêkerda. Beno ke, heqa mordemê neheq ve gunekari de ceza tayîn kerda, hata do kistene. Hama na kar-emelê xo, adet ve torê camat nêestê binê lingo; tim gorê îno pîlên kerda. Pîl o ke sadiqîya xo diyar nêkerda, camatî û na kar ra gureto zuyode bîn ardo ra hurendî. Pîlo, lêwê cezonê bîno de ceza merdene kî da û werê çimê qomê xo de a eve torê camatiye ca ve ca kerda. Mordem ke qesa "bext" pêyde beno, eve hîrayîye aye sero fikir keno, hên aseno ke a, ta wextê seretayî ra menda; jê pêmenêde (krîter) axlaxî ya. Wertê camat de kam ke baqil o, wayrê adet ve adalete o, camatê xo ra hez keno û mafatê camatê xo tim her çî ra avêr cêno. Eve vatenêda bine, mordem o ke nezerê camat de jê "camêrd" yeno diyene, têyna û xo rê pîl tayîn kerdo. Na sewete ra "bêbextîye" ne karê "camêrd" ya, ne kî karê "mordemê pîlî" ya. Çitor ke na lawika serêne de kî yêno vatene, "dismenê mordemê bêbextî Elî yo, Xizir o...". Dêma çimê camat de ceza mordemê bêbextî honde giran vîya.

Hama tarixê mordemiye de qonaxê henên vejîyê werte ke îndî pîlê aşîre ya pîlê welatî, roze ve roze vatene ve wastena qomê xo ra kûtê dûrî; seweta mafatê xo ve qorî kerdena textê xo qîmetonê axlaxîye û toreyê camatî guretê binê lingo; jê vatena xo hereket kerdo. Hama, camat kî toreyê xo xovîrî ra nêkerdê û heqa mordemê niyanên de tim qînyatê xo vato û vano. Mesela lêwê "bêbextîya çê Mirî" de, "bextê Xidê Alê Îsme" kî kuncê odanê zimistan de, verê dîwaronê usar de, binê şîya daronê amnan de hona yêno qal kerdene.

Çi esto ke na wextê ma de, mefhûmê "bext" û "bêbext" mana xo ya verêne ra honde kûtê ra dûrî ke îndî nêne nas kerdene. Kam ewe bext o, kam bêbext o îndî kes besenêkeno zuvîn ra bivijno we. Na nêna a mana ke îndî camat na qîmetonê verêno ra kûto dûrî û îndî heqa na mesela de bê nîrx ve bê vatene mendo. Çi qa zayıf benê va bivê onca kî qîmetonê camat ra xêle rêçî hurendya xo de mendê û anagorê na zamanî tayê xisûsiyetê bîn pa biyê zêde. Roze ve roze axlaxê toro beno zar, yê wextê modernîye kûno cayê kano.

"Sifrê mordemî gere tim herd de vo. Mêyman, Xizir o."

"Çimemirdîye", "mêmandariye" ve "comerdîye" jê sertê "xanedaniye" yêne hasav kerdene. Mordem o ke na xisûsiyeto ra marum o besenêkeno jê "camêrd" wertê camatê xo de bifeteliyo û wayrê qedr- qîmetode rind vo. Çi ke, se ke qesa de pî-kalko de yêno vatene "Mordem o ke malê xo nêdano, canê xo qe nêdano." Camêrdîye hên icav kena ke, roza xo ya hurendîya xo ke amê gere mordem seweta qomê xo ve dercîranonê xo dirêxiya mal û canê xo

nêke ro. Pexilên, çikotên, çimevêsanên karê camêrdo nîya. Çi ke nî, nîsanê xizaniye yê. Camêrd gere raa xanedaniye bijê ro ver, merd vo, hên hewl vo ke "saye ve astor ra" çimê ey de "jê zuvîn" vê. Yanê mordem dayîna zu saye de çîqa rehet hereket keno, dayîna astor de kî honde dest rehet vo.

Feqîrên, çinebîyayên gere virnîya comerdîye ve çimemirdîye nêjê ro û gere mordem naye xo rê mane nêke ro. Axlaxê sarê Dersîmî de, çimemirdîye girêdayî ve mal û dewlete nîya. Mordem, çîqa feqîr beno va bivo, gere nandayîna xo ra têpiya nêmano. Zu ke çêver de şî û silam kerd ro wayrê çêyî, gere na game ra têpiya xo rê xem û qesewete nêke ro, ke çê mi de çî esto ya çî çîn o? Çikê xo ke esto gere eve rîyode hûyayîs mêmmanê xo rê rono û piya borê. Heke qalê çimemirdîya zuyêde feqîrî kenê, vanê, "Letêde nanê xo yo cewî, çewres mordemî de weno."; ya kî mordemek eve rîyode hûyayîs "pîyazo tuz ve nana koreke jê hemgên dano werdene". Naye lêwe de, tayê mordemê pîlî estê ke mêmmanê xo eve rîyode tirs û mirozin cênê zere; eve zerode pak nê, sermanê xo ver ci rê sifrode hewl nanê ro. Hama rîyê na mamela miroztirse ra mêmman besenêkeno eve tamê fekê xo nan boro. Tayê sifrê nîyanên ra vanê, "Loqme, gulîya mi ro nêşî; paştîya mi ro şî". Pîlê nîyanên jê xanedan nêne qevul kerdene, îno jê "xafilpîl" ve "xizan" name kenê.

Mordem çî axa, çî pîl, çî feqîr vo; gere mêmmanê xo rê tim rind mamela bike ro. Çi ke êtiqatê sarê Dersîmî de, Xizir gega kûno donê mêmmanî û eve na hal çêver de yêno. Hama wayrê çêyî besenêkeno Xizirî nas bike ro. Ê; gega parseko, gega mordemode xam o, hata gega kî mîr û wezîr o. Na sewete ra wayrê çêyî besenêkeno "mêmman" ve "Xizir" ra zuvîn ra bivîjno we. Co ka, kam ke çêver de ame, vanê "mêmmanê Xizirî yo, xêr amo". Na rivat ra kam ke mêmmanê xo rê mamela rinde nêke ro û zerê mêmmanê xo wes nêke ro eve na hal belka zerê Xizir rizneno, ya kî Xizirî xo rê keno dismen. Na êtiqatî ver mêmman çî pîl çî doman, çî feqîr çî dewlemend vo gere çî ferq nêfiyê werte û eve zu çim tédîne de nîyadê.

Helvet jê sertone bînonê camêrdîye mesela xanedaniye kî jê halê xo yê verênî nêmanda. Na halo ke ma qal kerd, hata qonaxê aşîrên onto. Na dewronê peyêno de ke alaqaatê sermayedariye ve tayê vûrênayîsê bînî vejîyay werte, îndî torê xanedaniye ve mêmman guretena verêne bî ra zar û sist. Hama hona tayê xisûsiyetî ci ra mendê û sarê Dersîmî cimemirdîye ve comerdîye ra hez keno. Çîqa feqîr beno va bivo, hona "letêde nana xo hezar kesî de weno".

Mordem gere îqrarê xo rê sadiq vo. "Sande îqrar îman,

sodir toz û duman" nêbeno.

Qesa "îqrar"î, zanê Erebi ra kûta Kirmancî û wertê camat de wayrê manade giran a. Mesela misayvên, kewrayên, pîr-talivên îqrarê xêle xêle muhîm ê. Kam ke na îqronê xo rê sadiq nêvindo, jê mordemode xiravkar ya kî raye ra kûte û duskin yêno dîyene. Se ke lawika serêne de kî yêno vatene "îqrar" ya kî misayvên Hz.Elî ra menda; na rivat ra kam ke îqrarê xo nas nêkero ya racêro "dismenê ey Elî yo". Naza de mana na qeso sero nêvindeme, çî ke basonê pêyeno de mana na adeto sero gere vinderîme. Îta de wazeme ke têyna hetê alaqaatê axlaxê toro ra ca ve rolê na mefhûmo eskera keme. Wertê sarê Dersîm de kes besenêkeno bê "îqrar" vo. Têde wayrê kewray, misayv, rayver, pîr û mursidê xo yê. Onca kam beno va bivo gere na îqronê xo tamam kero û tim qedr- qîmetê îno bizano. Têde "îqrar bend"ê zuvîn yê. Mordem hem pîr o, hem taliv o. Çi ke pîr kî wayrê pîr û rayver yo, yanê û kî taliv o, û kî lêw nano destê zuyê bîn ra. Eve qesa kilme, "îqrarbendîye", *dest ve dest sona resena Heqî*. Na sewete ra kam ke îqrar nêdo û îqrar nêce ro *raa Heq ra vejîyo*".

Mordem gere îqrarê xo rê xiraviye, çimetengiye, dirêxiye, bêhurmetiye nêkero. Kam ke wazeno ke wertê camatê Dersîm de wayrê qedr-qîmet vo gere nî sertone Kirmancîye zu ve zu û bêxilafe bîyaro hurend. Mesela Lawika Xelîl Beg de, Mîr Heyder Beg xayînen misayvê xo rê keno û ey dano kistene. Na sewete ra sayîrê camat, "Mîr" gunekar keno û "Elî" vezeno virnîya ey.

Onca qesa "îqrar" yêna mana "qesedayîne" kî. Zu ke heqa çîyê de ya heqa meselade camat de qesey keno, gere qesa xo vinde ro; werte ra çend serî vêrenê ra va ravêrê onca wayrê vatene ve qesê xo vo. Heke nîya nêke ro, qesa xo înkâr bike ro seweta na mordemê nîyanên vanê "mordemode bê îqrar o". Xora qesa pî-kalkan a, vanê, "Sand de îqrar û îman, sodir toz û duman" nêbeno. Çi ke kok û binyatê "îqrarî", "qese" o; mordem ke qesê xo nas nêkeno, na yêna a mana ke û îqrarê xo kî nas nêkeno. Xora keso nîyanên kî zûreker o, rî şîya o.

Îqrar bendîye, rêw rêw nêvûrina; pî-kaliko ra çitûr ama gere hên kî dom bike ro. Îqrar dayîne û guretena girêdayî ve feqîriye ve dewlemendîye nîya. Îqrarê mordem kam beno va bivo gere tim ci rê hurmet bikero, mutî vo. Çi ke mordem bê na kar û emelê xo besenêkeno dînaliga xo ve axireta xo eve xêr bîyaro.

Kam ke wazeno qorê camêrdo de roniso, gere qude nêbo, xo kes ra berz nêvino; tim xizmeta mêmmanê xo de vo,

domano de jê domanî û pîlo de ki jê mordemê pîlî roniso raûrzo. Mordem o ke na axlax ra bê nesiv o, jê mordemêde hewlî nêno hasav kerdene. Vanê, "Mordem o ke cor de mordemo de nîyadana, bê om û bê oxat o". Xora, Heq kî îsanê nîyanên ra hez nêkeno".

Onca mordem gere "aqil ra senik" nêvo. Zêde nê, va senik qesey bike ro; hama qesa xo hurend de vaz. Mordem o nîyanên yê "qom û meclîsa no", wertê refê camêrdo de cayê ey tim aseno. Ê ke camat de nişt ro têde fekê ey de nîyadanê; hala se vano, qesa çitur ano, çitur girêdano. Tayê mordemê nîyanên est ê ke ne pîlê aşîre yê û ne ki pîr ê, rayver ê; hama onca kî pîlê Kirmancîye fikrê îno pers kenê, gos nanê qesa îno ser. Mordemê nîyanên jê aqildar yêde diyene; cem û camato de cayê îno belu yo, qor de nîsenê ro û qesey kenê.

Çimê sarê Dersîm de her "camêrd" mordem o, hama her mordem "camêrd" niyo. Kes o ke "qorê camêrdo de" yêno diyene gere wayrê sertone camêrdîye vo: Dost û dismenê xo nas bike ro, bêbext nêvo, çêr vo, çimemird vo, îqrar û îmanê xo rê muti vo, qesa xo sero vinde ro û baqil vo. Nîno lêwe de, jê çimetever nêvîyene, zerepak vîyene, qomê xo qorî kerdene... tayê xisûsiyetê binî kî estê. Na adet ve toreyê axlaxî hên xo ve xo peyda nêvîyê. Na wextê ma de, beno ke nî çimê ma de zêde kan ya kî bê fayde û bê mana vê. Çi esto ke îno tarîxê weşîya camat de tesîrode giran icra kerdo û jê qanûno hukim kerdo. Dang ve dang, ber ve ber mordemê camatê Dersîmî eve na qeydo amê tervîya kerdene; fikrê îno ve hisîyatê îno anagorê nîno qalivê xo gureto. Na halî eve giraniye hata na wextê ma dom kerdo. Hata, besekeme vajîme ke kêy ke dewleta Tîrke Dersîmî ser de guret, dar û dezgayê xo welatê ma de pêya kerdî, îndî game ve game adet ve torê ma bî ra sist û zayîf. Se ke dîyar o, qene hata seronê peyono nê 38'î Dersîm eve adet ve toronê xo îdare kerdo. Ma, mordem besekeno na wexto derg û xorî hasav nêke ro; hama qonaxonê tarîxê xo kî rind bizano û halê na wextê ma kî rind bimûso? Çi esto ke na prensibê ke tesîr ve şexsiyetê îsanê Dersîmî kerdo, î kî jê adetonê bino wext ve wext vûriyê ra û qonax ve qonax tayê xisûsiyetê binî ser de amê û pa biyê zêde. Xora na seronê ma de kî na adetê verên îndî bê hukim mendê û teqete ra kûtê. Onca ki mordem ke sarê na mintîqa Kirmancîye de nîyadano, hal û hereketê îno cêno ra çimî ver, besekeno şexsiyetê îno de boye ve rêça toronê verêno eve rehetîye bîvîno.

Dersîm de ewlad o ke laz o, eve na qîmetonê camatiye amêne tervîya kerdene. Çi ke seweta camatê Kirmancîye, anagorê diyena îno camêrdê nîyanên lozim vî. Seweta na

karî mektev ve medresê Kirmancîye çine vî û ya kî zaf zaf kêmi vi. Belka qonaxonê tayê pîlo de gega malim pêyda kerdo û derse da domananê pîlonê aşîre. Hama eve tedeiyê, camatê Dersîm de mordem eve qesa fekê pîlonê xo û yê sarê dormê xo, ev hal û hereketê îno tervîya biyo. Îta de gere na kî bêro vatene ke na wexto peyên de qesa "camêrd" îndî mana xo ya tayvetî ra vejîya; têde mordem jê camêrd yêde hasav kerdene. Na qorê virniye de kî qalê "cîwanike" keme. Eve na hal prensib ê ke tesîr ve şexsiyetê sarê Dersîmî kenê, tenêna eskera benê. Na fa, eve hîrayîye besekeme na mesela mitala bikerîme.

Cîwanike/Canike Kam a?

Se ke mefhûmê "camêrd" de kî yêno diyene, "canike" yan "cîwanike" yêna mana "cîniya hewle". Ça tayê cîniyo jê "canike" name kenê, çayîne kî têyna eve qesa "cînike" anê ra zan? Rastîye a wa ke, qeydey ve normê nîyanên girêdayî ve halê camat yê; anagorê avêşîyayîna hal-wextê weşîya camat pêyda biyê. Hama pêyda biyena na qeydo ser ra xêle wext vêrdo ra; hata hên biyo ke mordem nika besenêkeno î sertone verêno biyaro ra çimî ver. Na sewete ra, gega mordem xo ve xo ra pers keno, "Çi sebeb bî ke camat, na qeydey xo rê nay ro?". Beno ke tayê adet ve qeydê kanî nêkûyê serê ma, ya ma rê jê tavatur bêrê; hama onca kî gere bizanme ke î xo ve xo pêyda nêvîyê û wextê xo de camat mîtayê îno biyo. Kan biyene ve aqilrateverîye, na rastîya serêne werte ra nêdarena we.

Mordem ke eve hîrayîye mesela de nîyadano, rind vêneno ke wextonê kano de qesa "mordem"î seweta cisnê maykekonê camat kî eve kar ama. Mesela, hona kî, heke zu vaz "Mî game de qilatîyêde mordem dî...". Sarê dormî pers kenê, vanê "Mordem vî, yan mordeme(ke) vîye?". Onca, eke qalê derezonê xo kenê, seweta cîniya ke dereza wa, vanê "mordema min" a. Hên aseno ke zanê sarê Dersîmî de qesa "mordeme" yan "mordemeke" seweta cîniyo eve kar ama; hama roze ve roze ke giraniya camêrd biya zêde û her şî qedr-qîmetê cîniyo biyo senik, îndî ref de têyna camêrd an mordem mendo. Seweta namekerdena neslê maykeko qesa "helmete" an tayê qesê binê qedrsenikî û cêrdîyene vejîyê werte: "Maa domano", "kevanîya çêyî", "dunîkdare", "eskuetege", "helmete"...

Tarîxê Dersîm de, jê Anê Xatûn a pîla aşîra Ferhato ve Zarîfe ya cîniya Alişêr Efendî namê çend caniko caode hewl cêno. Sera 1926 de ke eskerê dewleta Tîrke aşîra Qoco ser de guret, mereve bî, pîlê aşîra Qozo ame kistene; na fa aşîre, Anê Xatûne xo rê pîl tayîn kerde. Hama hata nika kî sarê Dersîmî qalê baqilên, ciraameyên

û huneronê a canike kenê. Jê "camêrd" qor de ništa ro; camatê aşîre yan yê aşîro de tim qesa hewle û raste vata; aşîra xo rind îdare kerda; hêfê xo kesî rê nêverdo...

Zarîfe Xanîme, Qoçkîrîze vîya û tîm jê "camêrd" rext û pusatê aye pa biye. Camato de ništa ro usta ra; wertê aşîro de eve servestîye feteliya û cîniyê axao ve yê bîno de alaqtode germ û wayên virasto; zaf baqîl vîya; axîriye de, merevê dismen de jê cîwanîko dopêro û ewe qersuna xayîno merda... Alîşêr Efendî, namê cîniya xo qe nîyardo zanê xo ser, tîm vato "Hevala mî". Çi ke Zarîfa tim ci rê jê "heval" vîya, ne ke têyna "cîniya verê dunîke". Pîya niştê ro, meselê xo qesey kerdê; qesê xo kerdo zu û pîya hereket kerdo. Yanê zuvîn rê jê di hevalonê baqîlo û fidakaro xizmete kerda; paştîya zuvîn gureta. Hata wextê kistena Alîşêr de kî, Zarîfa, destbatal nêvineta û nopa dismenêde xo kisto û a ye ra têpiya kişîya. Na fa xayîno, serê hurdemêna hevalo ci ra kerdo, berdo Avdîla Pasa yê gonewer rê... Hama, "Kam ke mixarê na şêhîdo ver ra vêrdo ra", eve gosanê xo hesno ke "Û vano Hevala mî, a kî vana Hevalê mî". Na vatene de hên dîyar keno ke "zuvîn rê sadiq vîyena" camêrd ve cîniye kî wertê qîmetonê sarê Dersîm de caode muhîm cêna. Onca, mordemo hewl çî camêrd çî canike vo, çimê camat de gega jê qeremanonê sanîko wayrê qudrete ve hêkmete yêno dîyene û naskerdene.

Se ke na mîsalonê serêno de eskere beno, "jê camêrd" biyene, seweta cîniyonê hewlo jê xisûsiyetode rind yêna hasav kerdene. Heto bîn ra kî vanê, "cîniye cîniya û camêrd kî camêrd o. Gere her kes hurendya xo bizano". Na vatene de, qedrê camêrd yê cîniye ra berz o. Yanê na qonaxê camatê Dersîm de, hona cayê cîniyo camêrd ra têpiya yêno. Hata cîni yê ke jê canîko yêne namekerdene, î kî onca anagorê tayê xisûsiyetonê camêrdîye benê layîqê na maqamî. Hên aseno ke, wextê "pîsermîyaniye" naza de rew dest kerdo pîro û hata qonaxonê pêyeronê aşîrên xêlê xêlê qayîm biyo. Hama onca kî hona tayê tayvetiyê "masermîyaniye" werte ra vînd nêviyê. Hona tayê "canîki" besekenê bivê pîlê aşîre û hukim bikerê. Çi esto ke canîkê nîyanên kî axîriye de "jê camêrd" yêne dîyene. Na hal, têwertekûtena qîmetonê hurdemêna qonaxo rind eskera keno.

Helvet, xisûsiyetê "cîwanîkiye" eve nîno nêqedînê û hona jê "çêkerîye", "çimemirdîye", "cesûrbîyene", "hewlmayîye", "çimetever nêviyene"... tayê tayvetiyê bîne cîwanîkiye kî estê û derece ve derece wayrê qîmetode muhîm ê.

Cîniya ke xevera xo dunîka xo ra çîna, çikê xo esto û çikê xo çîno pê nêzanena, goşîra ve bê xem a jê canîkêda hewle nêna dîyene. Gere tim xemê mîymanê xo ve yê çê xo de vo û tim na hasavê xo bike ro. Gere tim roza tengê û desttengîye çimî ver de bîje ro. Tayê canîkî estê ke sayîya na dîqetê xo de, roza tengê de, xo ve sarê çêyî nêdanê serm kerdene; sarode xam, ya mîymanêde Heqî ke çêver de şî, dayma bê werdene û bê xizmete nêmaneno; ti vana çî wext çiyê na çêyî kêm nêbeno û tim sîfrê rakerde wo. Onca cîniya hewle tîm eve tadarik a; çiyê xo bîne lingo de nêverdana, dana we, caode minasiv de nana ro hata ke wextê xo ame. Mesela vanê; Bese, wextê xo de, qonaxê Sey Rizay de carîyên kerda. Sey Riza ke tal mendêne, xo rê jê koçîko, kundêz ve çîyo darên tayê çiyê çêyî virastêne û jê hedîya dênê dost û yaronê xo. Rozê mix o ke dest der o dano Bese, vano "ney wedare". Wertera xêlê serî vêrenê ra û rozê onca yêno vîri; vano "Besê ala î mixî mi rê bîya". Na qesey ser, Bese sona î mixê kanî vezena û ana dana Sey Rizay. Vanê naye ra têpiya Bese kûna çimê Bavay û bena Xatûna qonaxî. Xo ra cîwanîkiya Besa cîniya Sey Rizay kî bedel ve bedel yêna vatene. Gere naye kî vajme ke, camatê Dersîm de, "cîwanîkiye" gîrêdayî ve esl û asaleta niya. Se ke na mîsala serêne de kî yêno dîyene, gega carîye kî besekena bivo xanim û xatûnêda namdare. Tayê cîniyê pilo estê ke qe namê îno nêno vatene, ya kî kes îno eve cîwanîkiye hasav nêkeno. Çi ke çimê sarê Dersîm de "Cîniye besekena bivo xatûne û qonax de roniso; hama her xatûne besenêkena bivo cîwanîke". Yanê cîwanîkiye gîrêdayî ve maqamî niya û maqam jê sertê cîwanîkiye

nêno hasav kerdene. Hama çi esto ke cîniyê pilo û axlero, ke wayrê xisletonê cîwanikiye vê, namê îno wertê camat de rew beno vila û rew yê naskerdene. Naza de hên aseno ke, seke ma heto serên de vatîvî, na mesela de giraniya qîmetonê wextê pîsermîyaniye çîqa xo eskera kena va bike ro, binaxê de tayvetiyê wextê masermîyaniye kî hona îta de xo mûsnenê ra ma.

Sermîyanê çeyî yan camêrdê çeyî ke çê de nêvî, kesode xam ke çêver de ame, gere "maa domano", ver ve mêymanê xo şê ro, ca ra ci mûsno û xal-xatir perske ro. Yanê eve her halê xo nêviyena sermîyanê çeyî dîyar nêke ro. Eke wextê hazîr kerdene werdene ame, ya domanêde xo ya kî cîranêde xo bîya ro lêwê mêyman de bido ronîstene û aye ra têpîya şê ro karê xo ser.

Çi tayvetiyê "camêrdiye" û çi yê "cîwanikiye" vê, mordem besekeno hona qalê xêlê qîmetonê bîno bike ro. Na xisletê ke ma îta de sero vinetîme, beno ke her hetê mesela rind eskera nêkêrê; hama hên zaneme ke sayîya na îzahato senik de tore û qîmetê ke tesîr eve axlax û fikrê mordemê Dersîm ser de kenê, bivîno û mitala bike ro. Naye lêwe de, xo ra hûrendya xo ke amê onca zu ve zu ya kî girêdayî ve meselonê bîno rêyna qalê na meselo keme. Na qîsmê nivîsare de, meremê ma û wo ke, sarê Dersîm, îsanê xo anagorê çi qîmetonê axlaxiye û mordemiye terviya keno, na mesela de dayîn û guretena camat çi ka û wayrê çi adeto ve toro no, besebikeme na hetê mesela eskera bikerîme.

Gere na kî bê ro vatene ke, nî qîmetê serênî eve giraniye qonaxonê kano ra mendê û hata axiriya qonaxê aşîrên dom kerdo. Hama nika zu ve zu giraniye ra kûtê, ya kî anagorê na zaman tayê qîmetê nêwey pêyda biye û nika î eve qîmet ê. Naye lêwe de ca ve ca kî qîmetê kan ve nêwey kûtê têwerte û jê qîmetode nêwe asenê. Raste a wa ke hem qonaxê avêrşiyayîna camat û hem kî qedr-qîmetê camatiye jê fekê kardî zuvîn ra nê nê birnene; eve têdevatene, tayê qîmetî ve zînetê verên, qonaxonê pêyeno de kî xo qorî kenê û her wayrê hukmê xo yê. Mesela na seronê pêyeno de ke mektev û wendene qîmet pêyda kerd, na fa, çi çêna û çi lazek vo, wendis biyene kî jê sertê camêrdiye û cîwanikiye vejiya werte. Mordemo hewl gere rind biwano ke na wext de besebikero camatê xo rê wayîr vo, heq û huquqê camatê xo midafa bike ro. Hama gere zûreker, xayîn, mafatperest, bêbext, pexil nêvo û serê xo dismenê xo rê ronêno. Çi cîniye û çi camêrd vo, wendis o ke wayrê na xisletî nîyo, çend dîplomê eyî benê va bivê jê camêrd nêno hasav kerdene. Eve kilmîye, qonaxê feodalîye ve aşîrên tayvet mintîqa Dersîm de îndî hukum ra kûto; hama çi wes- çi nêwes hona xêlê qîmetê verên hurendya xo de mendê û hukim kenê. Helvet na hal ne têyna seweta sarê Dersîm, seweta camatonê bîno kî nîya ro.

Basê ke yê nê, îno de wazeme ke qalê adet û toronê "kewrayên", "misayvên", "çêna dîyene", "dîlbaxî", "vêyve"... bikerîme. Eve na hal nova yêna adetonê "idarî", "dîni" û yê bîno.

(Axiriye esta)

Desen R.Topal

AŞİRETLER, AŞİRET REİSLERİ VE AŞİRET-DIŞI GRUPLAR

ülkenin kapladığı saha, doğal yerleşim alanlarının gösterdiği değişiklik, farklı ekonomilerin ve çeşitli tarihsel olayların, bölgeyi değişik koşullarda ve çeşitli yöntemlerle etkilemeleri sonucu Kürdistan'da çeşitlilik gösteren toplumsal ve siyasal bir yapılanma ortaya çıktı.

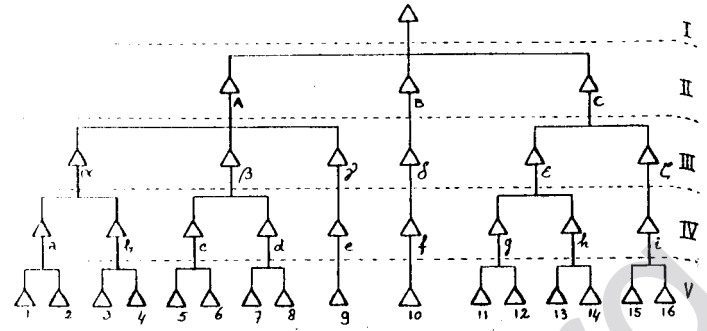
Siyasal bakımdan duyarlı olan bu bölgede araştırmalara konulan engel ve sınırlamalar, bu alanda ürün veren yazarların değişik özgeçmişlere sahip olmaları, Kürdistan'la ilgili antropolojik incelemelerde ve varılan sonuçlarda içerik, yaklaşım ve çözümler yönünden farklılık gösteren bir görünüm oluşmasına yolaçtı. Bunun tümüyle antropologlardan değil, en azından bir bölümünün de toplumsal gerçekliğin kendisinden kaynaklandığını belirtmeliyiz. Ayrıca, araştırmaların bölgenin tümünü kapsayan boyutlarda yürütülmediği de gözönünde tutulmalı.

Mevcut formların hiç birini birbaşına "özgün bir Kürt yapılanması" olarak sunmak olanaksızdır. Yüzeysel bir bakışla bir "Kürt sosyal organizasyonu"nun olmadığı söylenebilir. Çünkü farklar son derece açık ve yaygın. Ancak bu denli ayrılıklar gösteren sistemlerde de belirgin

modeller gözlemlenebilir ve bunlar, sosyal organizasyonun birçok formlarına temel alınarak belirli sonuçlara varılabilir. Bu tartışmanın soyut düzeyinden hareketle giderek kesin tanımlı ve özgün örnekler varmaya çalışacağım. Aşiret-içi evliliğin(endogamy) önde geldiği ve babasoyuna dayanan "aşiret" yapısal olarak genel modellerden biridir. Kürtlerin tümü aşirete bağlı değil, hatta bazı bölgelerde nüfusun çok büyük bir bölümünün aşiret-dışı Kürtlerden oluştuğu bir gerçektir. "Aşiret-dışı" ve "aşiret kökenli" olma ayrımının genellikle Kürtlerin kendileri tarafından yapıldığı ve bunun sosyal-antropologların yapabilecekleri ayrımla çakıştığını vurgulamalıyız: Aşiret-dışı Kürtlerde, aile ya da genişletilmiş aile sınırları dışında babasoyuna dayalı bir yapılanmaya rastlanmaz. Bunların kaynağı ve aşiretlerle olan ilişkilerini daha sonraki bölümlerde inceleyeceğiz. Günümüzde (ya da çok yakın zamanlara kadar) hemen her durumda aşiret-dışı Kürtler, ekonomik ve siyasal bakımdan aşiret kökenli Kürtlere tabi tutulmuş ve böylece aşiretsel yapı geçmişte olduğu gibi günümüzde de geçerlik taşıyan feodal egemenliğe dayalı ilişkiler üzerine oturtulmuş bulunuyor.

AŞİRET VE BİRİMLERİ

Kürt aşireti özgün içyapısı, gerçek ya da varlığı benimsenen soy ve kan bağına dayanan sosyo-ekonomik ve genellikle bölgesel bir birimdir. Aşiret, doğal olarak kollara ve kollar da daha küçük birimlere bölünmüştür. Yapısına yukarıdan aşağıya değil, aşağıdan yukarıya doğru bakıldığında "akrabalık" bağının önem kazandığı görülür. En altta "aile" (household) birimi yer alır. Aile reisleri aynı babadan, aynı babalardan ya da ortak atadan gelen aileler kendilerini başkalarından ayırır ve belirli durumlarda birlikte davranırlar. Bu tür gruplar, antropologlar tarafından "soy"(lineage) olarak adlandırılırlar. Doğaldır ki bu soy bağının önemi, geçmişteki ortak atanın kaç kuşak önce yaşamış olduğuna bağlı olarak bazı değişiklikler gösterir. Kürtler kendi özgeçmişlerini izleme konusunda diğer aşiret kökenli halklar kadar titiz davranmamışlar. Bu yüzden de uzak akrabalığa, örneğin ikinci kuzenlerinden ötesine pek önem vermemiş oldukları için, geçmişteki izi sürdürmek güçtür. Onlarda, bir "soya" gösterilen siyasal yandaşlık gerçek akrabalık bağından daha önemlidir. Bu nedenle antropologların, "klan" (ortak ata varsayımı) ve "soy" (ortak atanın varlığıyla izlenebilen) arasında yaptıkları ayırımı Kürt aşiretine uygulamak oldukça güçtür. Bazı nedenlerle kendilerini bir "soy"un üyesi sayan, gerektiğinde "soy" ile ortak davranan ve onun yanında yer alan diğer grupları da içine alan pek çok soylar vardır. "Soylara" bağlanan bu insanlar bir-iki kuşak sonra dış kökenli olduklarını artık hatırlayamaz olurlar. Bazı klanlar ya da soylar (hatta tüm aşiret), askeri ve siyasi başarılarından ötürü güçlenen bir aileye, ferdi ya da topluca ve hatta "soyların" bütünüyle iltihakları sonucu oluşmuşlar. Bu grupların geldikleri asıl köken birkaç kuşak sonra unutulmaya yüz tutmakta; klanın bu durumdaki birliği geçmişle birleştirilmekte ve hatta ortak atalar bile uydurulabilmektedir. Rondot (2) sözkonusu bu oluşuma "Etman" ve "Mehmudan" adlı iki klanın birleşmesinden ortaya çıkan "Ömeryan" aşiretini örnek gösterir: Bu yörede hala bazı yaşlılar Mehmudan ve Etmanların yakın geçmişe kadar birbirinden bağımsız, aralarında herhangi bir soy ve akrabalık bağı bulunmayan iki ayrı şefli olduklarını anımsıyorlar. Bu iki klanın birleşmelerine yolaçan olay şöyle: Etmanlardan bir genç, bir anlaşmazlık üzerine küssüp ayrılır ve Mehmudanlarla yaşamaya başlar. Mehmudanlar bir süre sonra, cesareti ve askeri başarıları nedeniyle bu Etmanlı kişiyi kendilerine reis seçerler. Böylece bu iki klanın reisleri Etman ailesinden gelmiş olurlar. İşte bu Etman ailesinin iki kolunun zamanla uzlaşmaları sonucu Ömeryan aşireti

Şekil: 1 -Soy yapısının birimleri.

doğar: Bugün ise pekçok kişi Mehmud ve Etman'ın kardeş olduklarını ve klanın bu soydan geldiğini savunurlar.

Sorunu yalınlaştırmak amacıyla ders kitaplarında sıkça başvurulan grafiksel açıklama biçimiyle aşireti oluşturan bazı öğeleri tartışmayı yeğliyoruz (Şekil:1). Bu şema iki biçimde incelenebilir: Birincisi esas soyağacını temsil etmektedir. Sıra 1'deki tek üçgen ortak atayı (common ancestor); diğer üçgenler gerçek kişileri (ölü ya da hayatta) ve yatay çizgiler de nesilleri temsil etmektedir. Şemayı yalınlaştırmak için nesiller ve her nesildeki oğullar sayısı düşük tutulmuştur. İkinci biçimiyle şema, yatay çizgilerden her biri belirli bir örgütlenme düzeyine denk düşen bir aşiret yapısının birimlerini dilegetirmektedir: Genel hatlarıyla adlandıırırsak; I. Aşiret, II. Klan, III. Soy, IV. Altsoy, V. Aile (3). Bu biçimiyle üçgenler birey yerine toplum birimlerini temsil etmektedir: 1 aile, a bir soy, vs.(4).

Aile (Household):

En derli toplu birimin aile olduğu açıktır. Göçebeler ve çiftçiler arasında ekonomik etkinliklerin hemen hemen tümü bu düzey üzerinden gerçekleştirilir. Aile, genellikle eşler ve (evlenmemiş) çocuklardan meydana gelen çekirdek aile durumundadır. Bazen yaşlı bir baba, anne, amca ya da teyze de aile ile birlikte yaşayabilir. Eğer bir erkek birden çok kadınla evli ise (zenginlerin bu ayrıcalıkları yavaş yavaş ortadaki kalkıyor) aynı ailenin birer parçasını oluşturan bu eşler, ayrı odalara sahiptirler: Birlikte pişirir ve birlikte süt sağmaya giderler. Göçebelerde kumalar birbirlerine daha yakın yaşamak zorunda bulunurlar. Çadırlar genellikle kadınlar ve erkekler için olmak iki ayrı bölüme ayrılmıştır. Ancak her kadın kendi özel yaşamını sürdürebilmek için çok az olanaklara sahiptir.

Oğul, evliliğinin ilk yıllarını baba evinde geçirir. Yeni evliler, kural olarak, baba evi ile bir ikinci eşin

(babasının) ve çocuklarının yapabildiği kadar bütünleşmektedirler. Bazı etkinlikler ayrıdır. Örneğin bir oğul, baba evinin sütü ile karıştırılmayan ve gelinin sağdığı koyunların özel sahibi olabilir. Bununla birlikte diğer birçok işlerin yapılmasında bu tür bir ayrılık sözkonusu değil ve kural olarak kadınlar ev işlerini birlikte yaparlar. Barth (5), Güney Kürdistan'ın dört köyünde, aile birimleri üzerinde yaptığı bir araştırmada genişletilmiş (büyük) aile sayısının sadece %10 civarında olduğunu saptadı. Gerçi kanımı destekleyen istatistiksel bir veriye sahip olmadığım halde bu oranın Kuzey Kürdistan'da daha yüksek olduğuna inanıyorum. Özellikle zengin aileler arasında, aile mülkiyetini bölecek nedenleri asgari düzeye indirmek amacıyla miras kuralları yerine, mal ve mülklerini bölmeden yönetme eğilimi önde gelir. Böylece, büyük toprak sahipliği genellikle babasoyundan gelenin tasarrufunda bulunur. Vazgeçilmez özel mülk (5a) olarak ilk tasarruf eden kişinin soyu sözkonusudur. Toprağın fiilen kullanılması hakkı, genellikle küçük çiftçi ya da yarıcı-köylü ailesinin (aile reisi kadar oğullarınıdır da. Parola şu: "Benim toprağım" ama "bizim toprağımız".) tasarrufundadır.

Toprak Birimi:

Aşiret, klan ya da soy yapılanmasında üyelik ve toprak hakkı, son derece karmaşık bir içeriğe sahip olmakla birlikte çok yakın benzerlikler de gösterir. Geleneksel aşiret düzeni, Osmanlı-Fars toprak uygulamaları ve tedrici olarak uygulanagelen özel mülkiyet anlayışının etkileşimleri sonucu oldukça oldukça karmaşık bir durum ortaya çıktı. Bu konuyu daha sonra inceleyeceğiz.

Her aşiret geleneksel olarak belirli bir toprağa ya da topraklara sahiptir. Her bölge, çoğunlukla burada yaşayan aşiretin adıyla anılır. Örneğin Suriye'nin kuzeydoğusunda bulunan Elikan hem aşiretin hem de o yörede yaşayan aşiretin adıdır. Ancak bazı yöreler, çok önceleri, bir zamanlar orada yaşamış fakat zamanla yok olmuş ya da başka yerlere göç etmiş olan aşiretlerin adlarıyla anılır. Günümüzde tarım toprağı her yörede özel mülk ve satılabilir bir meta haline geldiği halde herkese satılabilen bir mal da değildir. Bir bakıma toprak hala aşiretindir ve toprağını satmak isteyen biri, öncelikle kendi köyünden olanlara ya da aşiretinden olanlara satmak durumundadır. Kuzey Kürdistan'da (aşirete ait olmayan ve aşiret sahipliğinden çıkarılmış topraklar dışında) bu kurala görüldüğü kadarıyla sıkı bir biçimde uyulmaktadır.

Şubat 1976'da Batman ovasında, Kanike köyünde

(Reşkotan aşiretine mensup) silahlı çatışmalar meydana geldi. Burada, köy halkından biri; toprağı kıt, Sason dağlarında yerleşmiş güçlü Bekiran aşiretine mensup bulunan "dışardan birine" toprağını sattı. Kanik köylüleri yeni alıcıların köye yerleşmelerini engellemeye, Bekiran'lılar kendi dağlarından Kanike köylüleri üzerine ateş açtılar. 24 saat süren çarpışmadan sonra Türk jandarma ve askeri birlikleri duruma müdahale etti. Reşkotan arazisinin dokunulmazlığı sonuçta kabul edildi.

Meralar üzerindeki mülkiyet hakkının "ortaklık" olduğu daha çok belirgindir: Bu topraklar kimsenin tekelinde olmadığı için, hayvanlarını bu klan topraklarında otlatmak her üyenin hakkıdır. Ziyaret ettiğim Teyyanlar'da, her biri kendine ait topraklara sahip olan 8 klan bulunuyor. Bunlardan hiç biri hayvanlarını diğerlerinin otlaklarında otlatamaz. Toprak ana birimi "klan" olmasına karşın asıl kalıcı olan aşirettir. Klanlar ayrılabilir ya da birleşebilirler ve topraklar da bu gelişmeye uygun değişiklikler gösterebilir. Ancak aşiretin toprak sınırı, eskiden zorla alma ve şimdilerde de yalnız devlet müdahalesiyle değiştirilebilmektedir. Bu aşiretlerde klan toprak biriminden daha küçüğüne rastlanmaz. Tüm klan, yazlık ve kışlık otlaklar üzerinde kurulan (25-50 arasında değişen) çadır gruplarına ayrılır. Güney Kürdistan'ın yakın zamanlara kadar göçebe (şimdi çoğunlukla yerleşik) büyük Caf aşiretinde çadır grupları daha küçüktür ve tümüyle aynı "soy"dan gelenlerden oluşur: Çadır grubunun bütün üyeleri aynı klana bağlı olmakla birlikte akrabalık(8) zorunluluğu yoktur. Aynı durum, yarı-göçebe olan Mengur ve Mameş (Kuzey Irak'da Qaladız'e yakın) aşiretleri için de geçerlidir. Köylüler birkaç çadır grubuna ayrılmaktadır; ancak çadır sayısı konusunda düzenli bir durumla karşılaşmadım. Bana söylendiğine göre bu bileşim yıldan yıla değişmektedir. Ama burada da her klanın kendi özel otağı var ve çadır grupları kendi aralarında yayla için uygun olan yeri seçmekte serbesttirler.

Van Gölü'nün güneyindeki dağlık bölgede ise farklı bir durum oluştu: Pek çok köy, yakın bir zaman önce başka yerlerden göç edip gelen bireylerden oluşan küçük grupların ve aşiretlerden gelen bir kısım halkın iskanına sahne oldu. Bu yörenin eskiden yerleşik çoğunluğunu oluşturan Ermeniler, Babililer (Chaldaeans) ve Asuriler(Nestorians)'in çoğu, 1.Dünya Savaşı ve onu izleyen fırtınalı olaylar sırasında öldürüldü, sürüldü ya da kaçırıldılar. Yeni yerleştirilenlerin büyük çoğunluğu töre gereği toprak edinmiş olmadıklarından burada Türk Devleti'nin (mülkiyet) yasaları geçerlilik kazandı: Her köy yönetsel olarak belirli bir toprak parçasına sahiptir.

Bundan ötürü köylüler, doğal olarak, bu yönetsel hakkı mülkiyet hakkı olarak algılamakta ve bu nedenle her köy, komşu köylülerden ve hatta kendi soyundan gelenlerden bile kıskanlıkla koruduğu kendi öz otlaklarına sahip bulunmaktadır.

Göçebelerin göç yolları diğer aşiretlerin topraklarından geçer. Göçeden grup başkanı tarafından toplanan genel bir ücret, toprağından geçilecek olan köy ya da soy başkanına ödenmek zorundadır. Sözkonusu parayı alan bu başkan, bunu genellikle kendi köylüleri arasında paylaşmaz. Göçebelerin, yerleşik aşiretlerin topraklarından sorunsuz geçişleri hemen hemen olanaksızdır. Taraflar, genellikle, ödenmesi gereken miktar üzerinde anlaşamazlar: Birbirlerini hayvan çalmak, geçişlerde çok yavaş davranmak (büyük hayvan sürülerinin geçtiği otlakların otlatılması ve ekinlere zarar verilmesi) vs. ile itham edilmektedirler. Göçebe klan ve köy arasındaki bu çekişmeler, anlaşma yerine, çoğunlukla büyüyerek bu iki grubun mensup oldukları aşiretler arası silahlı çatışmalara dönüşür. Yörenin etkili kişilerinden biri (bir dini lider, tarafsız bir aşiret reisi, bir jandarma komutanı) zorlu tartışmalar sonucu ateşkes anlaşmasını yürürlüğe koyar; ama bu, tekrarlanan geçişlerde(8a) yani göçler esnasında bozulabilir.

üzerinde göçebe geçiş yollarının bulunduğu topraklar, anlaşıldığı kadarıyla, burayı kendi mülkiyeti olarak algılayan soyun ya da köyün tüm insanları tarafından göçebelerin saldırılarına karşı birlikte karşı çıkılarak korunur. Oysa, göçebelerin geçiş için ödedikleri ücretin en azından belirli bir bölümü soy ya da köy başkanının(headman) özel tasarrufuna bırakılmaktadır. Jandarma ve adli makamlarla kurduğu iyi ilişkiler sayesinde bazı reisler, geleneksel olarak yerleşik bir aşirete ait olmayan (ya da bu haklarını kullanamayacak kadar güçsüzleşmiş bulunan bir aşirete ait) alanlar için göçebelerden geçiş ücreti alma hakkını elde ettiler. Bu da, toprak üzerinde özel mülkiyete doğru ileri bir evreyi temsil etmektedir. Buna benzer bir durum da Teyyan aşiretine bağlı birkaç klanın bir kısım yazlık otlaklarında göze çarpmaktadır: Şatag (Van'da) yakınındaki aşiret kökenli olmayan köylüler üzerinde etkili olan çok güçlü bir soy (hükümet düzeyinde ilişkileri bulunan) olan Giraviler tarafından gaspedilmiş(9). Giraviler, Teyyanların bu otlaklar üzerindeki geleneksel haklarını inkar edemedikleri halde, Teyyanlar bu otlaklar için Giravilere büyük miktarlarda kira ödemektedirler: Giravi, Teyyanların bu otlaklar üzerindeki geleneksel hakkını birdenbire inkar eder ve başka bir aşiretin buraları kullanmalarına izin vermezler. Bu haklar birey yerine

klana ait olduğu için, Giraviler istedikleri birine bu otlakları kiraya da veremezler. Yerleşik ve yarı-yerleşik aşiretler arasında da, aşiretten daha küçük birimler kendilerine ait belirli toprak mülkiyeti haklarına sahiptirler. Toprak, klanın bölünmesine bağlı olarak bölünmesine karşın aşiretteki her klan kendisinin olan belirli bir toprağın sahibidir. Bununla birlikte istisnalar da var : Örneğin Ömeryan aşireti üyeleri, aşirete ait olan alanın her tarafına dağılan iki klandan oluşmuştur. Böylece köylerin(10) çoğunda iki klan temsil edilmektedir. Aynı biçimde bütün köylerinde her klanın temsil edildiği Irak'daki Mameş aşireti de (sadece 5-6 köyden ibaret) 5 klandan oluşmaktadır.

Köy Birimi:

Sosyal yapılanmaya en uygun ve en belirgin örnek (göçebelikteki "soy" birimi ve "çadır" grubu dışında) olarak gösterilen ve herşeyden daha önemli görülen yöresel birim "Köy"dür. Tarım toprakları tümünden özel mülkiyete dönüştüğü halde, yukarıda değinildiği gibi, herkesin satınalabileceği bir mal (11) değildir. Köyü çevreleyen meralar hala köylünün ortak malıdır; Van Gölü'nün güneyinde yaşayan yarı-göçebelere ait her köyün kendi yazlık otlakları vardır.

Öğrendiğim kadarıyla bir yarı-göçebe köyü, yıllık yaylaya çıkış ve köye dönüş tarihlerini, aşiretin ya da klan ve köyün birimleri olarak değil tüm bir köy olarak saptar. Hükümetlerin yerleşik topluluklarla ilişkileri genellikle köy düzeyinde yürütülür. Geçmişte vergiler, genellikle bir köy için saptanır ve buna göre toplanırdı. Feodal vergilerin ödendiği yerlerde de yine köy birimi esas alınırdı. Dinsel törenler ve yağmur duası köy olarak icra edilir. Bazen, bir dereceye kadar klan seviyesinin altındaki dilime denk düşen köy birimi, Fig.1'de gösterilen örneğe uymaktadır: Çoğunlukla, küçük köyler ancak yüzeysel bir biçimde bir ve aynı "soy"u içerirler. Mangurların (Irak'da) oluşturduğu 7 klandan (göçmen) her biri, takribi dilim hatlarına göre, 2 ile 10 kadar köye yayılmış olmalarına rağmen, köylerin çoğu aşiret-dışı ya da diğer soylar ve klanlardan gelme "yabancıların" varlığından kıvanç duyarlar. Aslında bu yabancıların çoğu, kendi öz köylerinde başgösteren uyuşmazlıklar sonucu bu köylere intikal etmiştir. Balikan'ın Küçük Şekir klanı, Balık çayının bir yan kolu üzerinde bulunan dar bir vadiye yerleşmiş. Başlangıçta bu vadiye sadece bir köy vardı. Nüfus artışı sonucu köylülerden bazıları buradan ayrılarak, vadinin yukarı kısmında ikinci bir köy kurmuşlar. Daha sonra ayrılanlar da bu ikinci köyden

yukarıda üçüncü köyü kurmuşlar. Ana köyün halkı değişik kökenlerden gelen insanlardan oluşmuştu ve köy, kutsal bir kişinin (şıx, şeyh) burada gömülmüş olması nedeniyle kurulmuştu. Köyün bölünmesi, kısmen akrabalık hattını izledi: İlkönce bir kişinin yeni yere yerleşmesinin hemen ardından bu kişiye en yakın akraba ve arkadaşlarının, ve daha sonra da anlaşmazlıklar yüzünden ana köyü terk eden kişilerin izlemesi sonucu yeni köy oluştu. Bununla birlikte günümüzdeki bu köylerin soy yapıları, ilk kuruluştaki duruma oranla daha bir homojenlik gösteriyor.

Aşiret kökenli ve aşiret dışı nüfusun içiçe yaşadığı Dizeyi ve Hemewend (Aşiret dışı köylülük ve aşiret kökenli

Dipnotlar:

1. Leach (1940), Barth (1953, 1960), Rudolph (1967), Rondot (1937) ve Hütteroth (1959, 1961)'un konu ile ilgili yazıları.

2. Rondot (1937): 16-22.

3. M.Sahlins, Aşiret İnsanı (Tribesmen) adlı ders kitabında benzer şemaları kullanıyor ve köyü, bu yapının bir birimi olarak belirliyor. Burada okuyucunun dikkat etmesi gereken nokta, burada, beş düzeyin sunulması sadece tartışmak içidir ve bu, Kürtler arasında aynı durumun varlığını vurgulamaz.

4. Anlam olarak birbirlerinden oldukça farklı olan bu iki şeyin özdeş olarak sunulmaları bir rastlantı değildir.

5. Barth (1953) :25. Yalnızca Balık bölgesinde bulunan dört köyden, aileye aileye ait sayım verilerini elde edebildim.

5a. Yeterli istatistik yok. "Köy Envanter Etüdüleri" (Köy İşleri Bakanlığı, Ankara 1964/65)'inden bazı veriler: Türkiye'nin Urfa ilinde (Kürt/Arıp) bulunan 644 köyden 48'i tamamıyla bir kişiye ait, 29 köy bir aileye ve 28'i ise bütünüyle bir "soy"a aittir.

Bu sayılar soyların sahip oldukları toprak miktarını göstermekten uzaktır: Bazı soylar birden fazla köye sahipken, diğerleri birkaç köyün bir kısmına sahip olduklarından yukarıda gösterilen veriler içinde yer almamaktadır. Toprak reformunun yapılması olasılığı karşısında soy sahip olduğu toprakları, bebekler de dahil kendi mensubu bireyler arasında bölüştürmekte

Kürtler'le ilişkileri bölümüne bak) köyleri genellikle bir ya da iki soy biriminden oluşmaktadır. Bununla birlikte, diğer durumlarda köy birimi herhangi bir biçimde aşiret birimlerine denk düşmez ve tam tersine onu çaprazlama keser. Klanların tüm aşiret bölgesine yayılmış olduğu ve köylerin çoğunda, aşiret kökenli olmayanlar ile yanyana yaşadıkları, Omeryan ve (Irak'lı) Mameş örneği daha önceki sayfalarda sunuldu.

(M.V.Bruinessen, AGHA, SHAIKH AND STATE On the Social and Political Organisation of Kurdistan, 1978.

tezcanlıdır. Buna yasalar izin vermese bile, yasaları uygulamakla görevli memurları ikna ederek işe binbir kılıf uydurulur (Bu olguya Suriye, İran ve Irak'da bizzat kendim tanık oldum). Türkiye'de ise toprak reformu bir komedi olmakta devam ediyor.

6. Bitişi ifade eden -an, aslında çoğulun son ekidir, ama aşiret adlarında artık çekimli olmuyor: İsim sıfatından sonra gelen -an, en'e dönüşür (aslında, bir çoğul isimde dönüşmesi gerekir). Ama bunun yerine "fazladan" bir -en sonek eklenir: Elikanen serxet -sınırın kuzeyindeki Elikan (ya da Elikan bölgesi). Bu -an formu, aşiret anlamında olduğu gibi yer yada bölge için de kullanılır. Bu sadece Kürt aşiretleri için kullanılmıyor, örneğin "Tırkan", Türk anlamında kullanılabileceği gibi, Türklerin yaşadıkları yer ve hatta bazen "Türk devleti" anlamına da gelir. Elikan aşiretinden olan birine "Eliki" denir ve ayrıca aşiretin özelliklerini anlatmak için de kullanılır. Bu deyim zaman zaman tüm aşirete de uygulanabilir, ama yaşadıkları bölgeleri anlatmak için asla kullanılmaz. Çoğunlukla -an'la biten aşiret adları, birey adlarından doğmuşlar. Örneğin "Elikan", "Elik"ten geliyor. Ayrıca, "emirlikler" de kişi adlarıyla dilegetirilir: Behdinan bölgesi (Kuzey Irak), adını Bahaaddin tarafından 14.yüzyılda bu bölgede kurulmuş olan emirlikten alıyor. "Bihadinan" (sonraları "Behdinan" oldu) ve böylece bu emirlik adı orada yaşayan halkın ve bu halkın üzerinde yaşadığı bölgenin adı oldu. Bazı aşiretlerin yaşadıkları bölgenin adıyla anıldıkları açıktır. Örneğin Pijder. "Pijder", derenin (gediğin) arkası anlamına gelir. Bu ad, önce, batılı komşuları tarafından bu bölgede yaşayan tüm küçük aşiretlere verildi. Bu küçük aşiretler de, güçlü bir liderlik etrafında birleştikten sonra

bu adı kullanmaya başladılar. Şimdi ise, derenin her iki tarafında oturanların tümüne "Pijder" deniliyor.

7. Ben, çarpışma yerine ateş etmeyi kullanıyorum. Çünkü bu, aşiret kavgalarında ortaya çıkan durumu dha iyi açıklıyor. Görüldüğü kadarıyla bunun başlıca amacı çok kişiyi öldürmek yerine, düşmanı etkileyip korkutmaktır. Ve yine bu, genel olarak aşiret savaşları için de geçerlidir (M.Rodinson'un "Muhammed" adlı kitabında, Muhammed taraftarları ile Mekke'li karşıtları arasındaki önemli savaşların tahliline bak). Silah ve cephanenin yasak ve pahallı olduğu bu son zamanlarda aşiret savaşları birer lüks tüketim şeklini aldı. Batman'da iken, iki aşiret arasında meydana gelen çatışmalarda, Bekiran'ların 24 saat boyunca ateş ettikleri, pekçok silahlarının bulunduğu ve güçlü bir aşiret oldukları bana söylendi. Buna rağmen ölen olmadı. Yine, Haziran 1925'de Teyyan ile Jirkan aşiretleri arasında çıkan bir diğer çatışmada bir milyon merminin yakıldığı, bu çatışmaya katılanlarca gururla anlatıldı. Ne var ki yaralanan bile olmamıştı. Bu durum eski raporlarla çelişkiye düşüyor: Bir doktor olan Ross, 1833'de Revanduz mirini ziyaret ettiğinde "Savaş Kürtlerin bir ögesidir. Yakında meydana gelen çarpışmalarda ağır ve tehlikeli yaralardan acı çeken 12 ve 15 yaşlarındaki çocukları gördüm. Bunların savaşları çok kanlıdır (Fraser, 1840, 1: 73/4)", diye yazıyordu.

8. Barth (1958): 38.

8a. Söylenen şu: Geçmişte Kürt emirleri bağımsız olarak Kürdistan'ı yönettikleri zaman, katı ama adil yönetimleri sayesinde böylesine çelişkileri önlediler. Türk hükümeti görevlileri, genellikle izledikleri "böl ve yönet" politikaları sonucu çelişkileri tahrik etmekle itham edilmektedir.

9. Türk yasalarına göre, meralar da dahil dağlık araziler özel mülkiyete dönüştürülemezler, çünkü devlet arazileridir. Ancak bu alanlar, düzlük yerlerdeki tarım topraklar gibi yörenin güçlü kişileri tarafından gasp edilerek kendi mülkleriymiş gibi kullanılmaktadırlar. Hütteroth'un (1953, 150-52) dediğine göre, bu durum, bütün bir bölgenin gelişigüzel belediyelere, bölgelere, il ve ilçelere bölünmesini sağlayan 1930'larda benimsenen yeni bir idari bölümlemenin oluşturulmasıdır. Belediye başkanı (seçimle işbaşına gelmesine rağmen genellikle yörenin en güçlü kişisidir) idari bakımdan yönettiği bölgenin sınırları içinde kalan arazileri kendi malı gibi

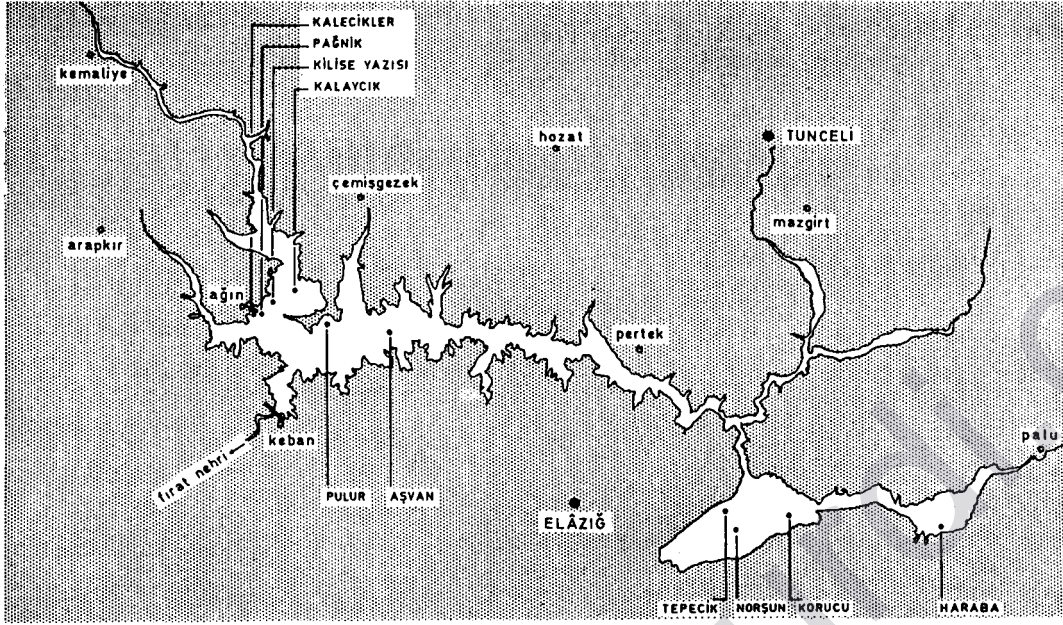
görevler, göçebelere kira talebinde bulunmaya başladı. Bu kirayı ödemeyen göçebelerin bu bölgeye girmeleri yasaklanmaktadır, diyor Hütteroth. Fakat bu yargının, birkaç olay dışında doğru olabileceğini sanmıyorum. Hütteroth, bu ilişkilerde, apaçık ortada olan güç ögesini ve suistimali küçümsemektedir. Göçebelere kira talebinde bulunan salt belediye başkanı değil. Örneğin Kal köylüleri, aynı bölgede yaşayan ve köy arazisinin kendilerine ait olduğunu savunan ve gerekli güce sahip göçebe Teyyan aşiretine kira ödemektedirler. Belediye başkanının kira talebi, yasalar çerçevesinde olmadığı için, doğrudan devlet desteğine bel bağlayamaz. Silahlı adamları ya da güçlü devlet görevlileriyle kişisel ilişkileri olmayanlar sözkonusu kira talebinde bulunamazlar. Örneğin Giravi aşiretinin böylesine ilişkileri var: Şimdi (1977) Van milletvekili ve Milli Savunma Bakanı Ferit Melen Giravilerin sınırlı bir müttefikidir (bazılarına göre ise Melen'in kendisi bu aşirete mensuptur).

9a. Söylenildiğine göre 1975'te 100 kadar Teyyanlı ailenin yazın, sadece 3-4 aile için mera kirası 70 000 TL. (5000 ABD doları) idi. Öte yandan Teyyanlar (göçebe), ekonomik bakımdan Giraviler tarafından sömürülüyor. Teyyan, yaylasına giderken yolda, göçebelere üretilen ürünleri (peynir vs.) satınalan bir Giravi tacir ile tanıştım. Aracı ve tefeciler bu işten çok büyük kazançlar sağlamaktadırlar. 1975'te bir kg. peynirin fiyatları şöyle idi: Teyyan yaylasında 10-12 TL. (kalitesine göre), Pervari'de (yakınındaki kaza merkezinde) 15-16,5 TL. ve il merkezleri olan Van ve Siirt'de 20-25 TL. idi.

10. Rondot, 22.

11. Kesin bir kanıt olmamasına rağmen, eskiden tarım arazisinin köyün ortak mülkiyetinde olduğuna dair bazı belirtiler vardır. Bununla birlikte Weulersse tarafından Suriye (toplumun ortak malı olan arazi, bireysel olarak her bir ailece özel olarak işleniyor; ancak belirli aralıklarla arazi, tüm erkek üyeler arasında eşit olarak yeniden bölüşülüyordu) için açıklanan "muşa" tasarruf biçiminin Kürdistan'da var olup olmadığı kesin değildir.

Orta (merkez) Kürdistan'ın dağlık köylerinde, eskiden olduğu gibi, her köylünün köyün ortak arazisinden bir parçayı (parseli) ekip-biçme hakkı bugün de varlığını korumaktadır. Mal edinme ve tasarruf, yarıcı ve küçük çiftçi arasındaki fark hala net değildir.

KEBAN BARAJI ALANI ve 1969 YILI ARKEOLOJİK ARAŞTIRMA MERKEZLERİ

KEBAN BARAJI BÖLGESİNDE YAPILAN ARKEOLOJİK ARAŞTIRMALAR VE SONUÇLARI

Konunun Önemi ve Kapsamı:

Arkeoloji, eski uygarlıkların toprak örtüsü altında kalan kalıntılarını açığa çıkarmaya çalışan bir bilim dalıdır. Tarih öncesi ve tarihsel dönemler konusunda sahip olduğumuz bilgilerin çok önemli bir bölümünü arkeoloji biliminin çabalarına borçluyuz. Kazı ve araştırmalar sonucu elde edilen buluntuların katkısı olmadan, insan toplumlarının yarattığı uygarlık değerleri, tarihsel gelişim süreçleri ve diğer birçok sorunu yeterince kavramak olanaksızdır. Bununla birlikte diğer bilimlerin yardımı olmadan, salt arkeolojik verilerle yetinmek de sorunu

çözmeye yetmez. Doğrusu, geçerli ve gerçekçi bilgiler, bilimsel yöntemlerle yapılan çeşitli araştırma ve incelemeler sonucu elde edilen verilerin birlikte ve karşılaştırmalı bir yorumuyla sağlanabilir. Arkeolojik kazı ve gözlemlerden ortaya çıkan buluntular, öncelikle uygarlık tarihinin değişik evrelerini ve gelişim doğrultusunu belirlemek bakımından ciddi bir önem taşırlar.

Keban Barajı suları altında kalan alanlarda ve yakın çevresinde yapılmış olan arkeolojik kazılar ve yüzey taramalarından elde edilen buluntu ve bilgiler, bölge tarihi ve uygarlık gelişmesinin çeşitli yönlerini aydınlatıcı

sonuçlar ortaya koyacak düzeydedir. Bu veriler sayesinde, Kürdistan'ın bu yöresinde olup gelişen en eski uygarlıkların, toplumsal yerleşme başlangıçlarının, ve de insanoğlunun doğa ile savaşımlının değişik yönleri daha bir açığa çıkma şansına kavuşmuştur. Kuşkusuz bu, sözkonusu bulgu ve belgelere durup bakarak değil, onların diğer bilimsel verilerle birlikte ve sağlıklı bir anlayışla irdelenip incelenmesine bağlıdır. Böyle bir çaba sonucu salt Keban Barajı bölgesi değil, Ön-Asya, Kürdistan ve Orta-Doğu tarihinin birçok sorununun da yanıtlanabileceği kanısındayız.

Keban Barajı'nın yapımı ta 1936'da planlanmış, yapım kararı ise bundan 30 yıl sonra 1960'da verilmiş. Su dolum ve enerji üretimine geçiş tarihi olarak belirlenen 1970 yılı ardarda yapılan ertelemelerle 1974'ü bulmuş. Aradan geçen bunca zamana rağmen Türk hükümetleri, su altında kalacağı apaçık olan tarihsel eserlerin kurtarılması doğrutusunda hiç bir girişimde bulunma gereğini duymamıştır. Ancak, geç de olsa 1967 yılında Orta Doğu Teknik üniversitesi'nin çaba ve girişimleri sonucu yerli ve yabancı bilim çevreleri harekete geçmiş ve ancak tarihsel eserlerin küçük bir bölümü kurtarılabilmiştir. Türk hükümetlerinin süregelen tutum ve politikaları gözönüne alındığında bu umursamazlığın belirli ihmalkarlıkların ve olanaksızlıkların ürünü olduğunu söylemek güçtür. Öteden beri Kürdistan ve Kürt ulusuna, bu topraklar üzerindeki ulusal azınlılara ve ülkenin eski uygarlık eserlerine karşı sürdürülen düşmanca politikanın bilinen uygulamalarından birinin de bu konuda kendisini gösterdiği kanısındayız. Kimi çevrelerin tüm eski Orta-Doğu halklarını ve uygarlıklarını "Türk" sayarak, kimilerinin de 11.yüzyıl öncesi Ön-Asya halklarını ve onların sahibi oldukları her şeyi yok sayıp yıkıma ve yokoluşa sürükleyerek, ama her durumda "Türk'ten başka her kesi inkar" noktasında tam birleşme gösteren bu şoven politikanın baraj yapıcılığından, onun görkemli ve etkin propaganda özelliğinden yararlanarak koca bir tarihi suların derinliklerine sessizce gömmek istediklerini düşünmek ne bir abartma ve ne de haksız bir yargılamadır. Kanımızca Keban Barajı bölgesinde karşılaşılan durum, sözkonusu düşmanca tutumun bir sonucudur. Kuşkusuz kendi tarihsel değerlerinin önemini kavrama, onları bilinçli bir biçimde koruyup kollama duyarlığını gösteremeyenlerin de bunda ciddi sorumlulukları olmuştur. Kürdistan suları üzerinde baraj yapım çalışmaları henüz noktalanmış değil ve Keban'da karşılaşılan tahribatın diğer alanlarda da süreceği olasılıkları gündemdeki önemini korumaya devam ediyor. Konuyla ilgili çevrelerin hiç olmazsa bundan sonra soruna gereken ilgiyi göstermeleri, barajların su birikim alanları

içinde kalacak olan tarihsel eserlerin kurtarılması, korunma ve değerlendirme önlemlerinin alınması yönünde etkin girişimlerde bulunmalarının artık kaçınılmaz bir sorumluluk olduğu ortadadır.

Hükümetlerin bu tutumuna rağmen, Türkiye'li ve dışardan bazı bilim adamlarının sular altında kalacak tarihsel eserleri kurtarmak amacıyla başlatıp geliştirdikleri saygın çabalar sayesinde, bugün küçümsenmeyecek değerde birhayli eser açığa çıkarılmıştır. Bunların korunması ve bilimsel incelemelere konu edilmesiyle Kürdistan etnografyasının bazı boşluklarının kapanacağı, tarihinin belirli kesitlerinin gün yüzüne çıkabileceği açıktır.

Bu yazı, 687.318 dönümlük genişçe bir alanı kucaklayan Keban Barajı suları altında kalan bölgede, tarihsel eserleri kurtarmak amacıyla yapılan sınırlı kazı ve yüzey taramalarından elde edilen arkeolojik buluntu ve belgeleri tanıtmak, bunların Kürdistan tarihinin aydınlanmasına yaptıkları katkıyı elden geldiğince belirleme amacı gütmektedir. Açıktır ki konu her bakımdan boyutlu ve doyurucu araştırmaları gerektirmekte, araştırmacıların çok yönlü ve sistematik çalışmalarını zorunlu kılmaktadır. Burada yapılmak istenen, kapsamlı ve gelişkin çabaları özendirme, konuya ilgi duyan çevrelere sözkonusu ürünlerin değeri ve önemi konusunda tanıtıcı bilgiler aktarmaktan ibarettir. Bu amaçla sözkonusu verilerin derleniş yöntemi, derlendiği alanın boyutları, arkeolojik zaman dilimleri bakımından dağılımı ve bölge tarihinin seyri bakımından taşıdıkları önemi tartışmak istiyoruz.

KAZI VE YUZEY TARAMA ALANLARI

Keban Barajı yapımı nedeniyle sular altında kalacak alanlardaki saptanabilen tarihsel eserlerin kurtarılması yönünde yürütülen çalışmalardan elde edilen verilerin, bölge tarihini ve burada toplumsal yaşamın izlediği evrim süreçlerini incelemede hangi boyutlarda genellemelere gidilebileceğini kavramak bakımından kazı ve yüzey araştırmalarının çerçevesini belirlemekte yarar var. Bu yazının kapsamı dışında kalmakla birlikte, arkeolojik araştırmaların yanısıra bölgenin folkloru, etnografyası ve mimarisi üzerinde de bazı incelemelerin yapıldığını belirtmeliyiz. Toplumsal yaşamın değişik ama birbirini tamamlayan bu öğelerinin birarada ve bütünsel bir anlayışla incelenmesi sonucu daha tutarlı sonuçlara varmak artık olanaklı gibi görünüyor.

Orta Doğu Teknik üniversitesinin bölgeye yönelik 1966

yılına dayanır. Başlangıçlarda, "tarihi eserler açısından Keban bölgesinin pek büyük bir önem taşımadığı" (1) yargısının egemen olduğu bu bilim kurumu, belirtilen tarihte bölgede yüzey araştırması yapmak üzere gönderdiği bir ekibin elde ettiği bulgulardan sonra eski görüşünü terketti. Heyet bölgeden döndükten sonra "Doomed by the Dam" adıyla bir rapor yayınladı ve resim ve buluntuları içeren bir sergi düzenledi. Bu girişim yerli ve yabancı bilim çevrelerinde geniş ve derin bir ilgi uyandırdı. Bunun üzerine Orta Doğu Teknik Üniversitesi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi ve Chicago Üniversitesi görevlilerinden oluşan yeni bir heyet bölgeye gönderildi (1967). Chicago Üniversitesinden Y.Prof. Robert Whallon başkanlığındaki bu heyetin raporu, bölgenin "çok zengin bir tarih hazinesini kucağında kiskançlıkla sakladığını ortaya koydu". Bu rapor, bilim çevrelerinin harekete geçmeleri üzerinde etkili oldu ve dönemin O.D.T.ü. Rektörü Kemal Kurdaş'ın başkanlığında bir "O.D.T.ü Keban Bölgesi Tarihi Eserleri Kurtarma ve Değerlendirme İcra Komitesi" kuruldu. Ne var ki bu Komite kurulduğu zaman ciddi güçlüklerle karşı karşıya bulunuyordu: Tarihi eserleri kurtarmak için yeterince zaman yoktu ve topu topuna ancak üç yaz boyu çalışabileceklerdi. "Elde çalışmalar için o anda bir liralık bir maddi imkan dahi mevcut bulunmuyordu" (2). Ancak bu Komitenin girişimleri sonucu Maliye Bakanlığı, Amerikan AID Teşkilatı ve Milliyet Gazetesi'nin açtığı yardım kampanyasından fona aktarılan 600 bin liralık bir katkıyla sağlanan maddi olanaklarla çalışmalara başlandı ve yürütüldü.

İcra Komitesi, 1968 Ocak-Nisan dönemini bölgede yapılacak arkeolojik, etnografik ve diğer çalışmalarını organize etmekle geçirir ve aynı yılın Mayıs-Haziran aylarında kazı çalışmalarına girişir. Yerli ve yabancı bilim adamlarından oluşturulan 12 heyet aralarında yaptıkları şu işbölümü esasına göre işleri yürütürler:

"Prof. Hamit Zübeyr Koşar idaresinde bir heyet Pulur (Sakyol) ve bölgesinin araştırma işini üzerine aldı. Kalaycık- Ağın bölgesi Ankara Üniversitesi'nden Dr. ümit Serdaroğlu başkanlığındaki heyetin, Aşvan Höyüğü, Pağnik ve çevresi İngiliz Arkeoloji Enstitüsü'nün (David French ve Richard Harper başkanlığındaki heyetlerin), Korucu Tepe Mourice Van-Loon başkanlığındaki Chicago Üniversitesi heyetinin, Adsıztepe Robert Whallon'un idaresindeki Michigan Üniversitesi grubunun, Norşun Tepe Alman Arkeoloji Enstitüsü'nün (Dr. Harald Hauptmann başkanlığında) sorumluluğu altına verildi. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Prehistorya Kürsüsü Doçenti Dr. Ufuk Esin idaresindeki heyeti Tepecik Höyüğü'nü üzerine aldı" (3).

1968'de başlatılan kazılardan varılan ilk sonuçlara göre bölge tarihinin M.Ö. 4.bin yılın ortalarına kadar uzandığı anlaşıldı. Ayrıca Hititlerin Fırat'ın doğusunda da geniş bir yerleşme gösterdikleri öğrenildi (4). Harita 1'de gösterilen yerler üzerinde yoğunlaştırılan kazı ve araştırmalar üç yaz boyunca sürdürüldü.

Ulaşım güçlükleri ve zaman yetersizliği yüzünden 125 km. uzunluğundaki 680 bin km. karelik su birikim alanının ancak % 45'i taranmış ve tüm birikim alanının yaklaşık % 30'nu kapsayan 200 km. karelik bir bölümü kazı ve araştırma sahası olarak seçilmiştir. Ağırlıkla da Altınova ve Aşvan bölgeleri üzerinde yoğunlaşmaya karar verilmiştir (5). Görüldüğü gibi su altında kalan bölgenin son derece küçük bir bölümü araştırılarak elde edilen buluntuların, doğal olarak su altında kalan tarihi eserlerin çok az bir bölümünden oluştuğu ortadadır. Ne ki elde edilen sonuçlar, sözkonusu yerlerin isabetle seçildiğini ve buralardan elde edilen buluntu ve bilgilerin dahi bölgenin tarihsel geçmişi konusunda sağlıklı sonuçlara ulaşmayı kolaylaştırdığı söylenebilir. Zamanında gereken önlemler geciktirilmeden alınıp işe girilseydi bugün nelerin elde olacağını tahmin etmek güç olmazdı. Yine Harita 2'de görüldüğü gibi, son derece sınırlı bir yüzey taraması sonunda saptanan ve ne yazık ki bu gün suların derinliklerinde çürüyen eldeğmemiş çokça eser bulunmaktadır.

Türkiye'de sık sık değiştirilen ad etiketleri, kazı alanlarının nereler olduğunu anlamayı güçleştirmekle birlikte kazı raporlarında belirtilen adlandırmalara dokunmadan kazı ve tarama bölgelerini tanıtmaya çalışalım. Yukarıda da belirtilen Altınova ve Aşvan bölgeleri tanımlamasını bozmadan saptanan sıraya uygun bir yöntemle işe başlamakta yarar görüyoruz.

1. Altınova Bölgesi:

Altınova bölgesinde 32'si höyük, 6'sı da höyük niteliğinde olmayan yerleşme alanları olmak üzere toplam 38 buluntu saptanmış. Çevresindeki buluntular arasında işgal ettiği yer ve gösterdiği çeşitli özellikler nedeniyle Alisham köyü yakınlarındaki Norşuntepe höyüğünün daha bir önem taşıdığı kanısına varılmış ve öncelikle buraya ağırlık verilmiştir. Bunun yanı sıra yaklaşık 5'er km. aralıklarda Norşuntepe ile bağlantılı bir diziliş gösteren Kövenk, Könk, Korucutepe, Tülintepe, Tepecik Makaraztepe gibi höyüklerle bunların etrafındaki 2 metreyi geçmeyen ve köyler olduğu sanılan yerleşme yerleri saptanmıştır. Kazı ve araştırma grubu, kabaca tanıttığımız bu alanda kendi

çalışmalarını daha verimli ve daha düzenli yürütebilmek amacıyla ayrıntılı bir planlama yaparak tarihsel yerleşim merkezlerini bir önem-bağlam sırası içinde incelemeye koyulmuştur. Biz, bu çalışma ve buluntu derleme yöntemlerinden çok elde edilen ürünlerin nitelikleri üzerinde durmayı yeğlemektediriz.

2. Aşvan Bölgesi:

Konumu yönünden Altınova kadar önemli görülmemekle birlikte bu ikinci bölgenin en önemli yeri Aşvan köyü çevresi olmuştur. Burası, kendisine bağlı gibi görünen biri büyük ve diğeri daha küçük iki höyükten oluşan bir yerleşme görünümündedir. Ayrıca Çayboyu ve Köyüstü höyüklerinin de buraya bağlı ikinci bir dizin oluşturdukları kanısı araştırmacılara egemen olmuştur. Yine Aşvan bölgesine bağlı olduğu tahmin edilen dizin de Çayboyu ya da Köyüstü olarak adlandırılan yerleşme yeridir.

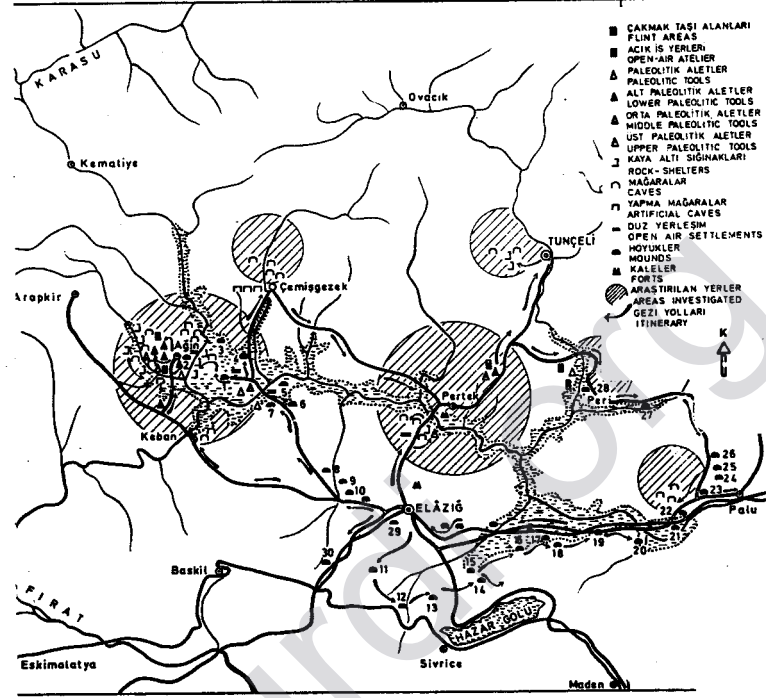
3. Diğer Yerler:

Altınova bölgesi dışında kalan diğer höyüklerden oluşan bu kesimde de son derece ilginç ve zengin buluntular ortaya çıkarılmıştır. Bunlar şunlardır:

- Han İbrahim Şah -Esenkent.
- Kalecik.
- Pulur (Sakyol).

Belirtilen bu yerlerde yapılmış olan yüzey tarama çalışmalarından sağlanan buluntular, sistemli bir sınıflamaya tabi tutularak tipolojileri tanımlanmaya ve ait oldukları tarihsel dönem saptanmaya çalışılmıştır. Yine bu yöntemle elde edilen buluntularla gerçekleştirilen analiz sonucu, belirli bir birim içinde hangi tip bir buluntunun yüzde kaç oranında yer tuttuğu hesaplanmaya çalışılmıştır. Varılan sonuçlar, höyüklerin genel konumunu ve birinin diğerine göre önemini belirlemede ve çalışmaları buna göre planlamakta kullanılmıştır. Bununla birlikte, o günkü mali olanaklar ve zaman yetersizliğinin öne çıkardığı güçlükleri hafifletmede de bu yüzey buluntularının değerlendirilmesinden yararlanılmıştır. Başka bir deyişle bir höyüğü tümüyle kazmak ve yerleşme katlarını bütün ayrıntılarıyla açığa çıkarmak o koşullarda güç olduğu için, öncelikle kazılması gereken noktaların nereler olabileceğini kararlaştırmada bu verilerin katkısı büyük olmuştur (6).

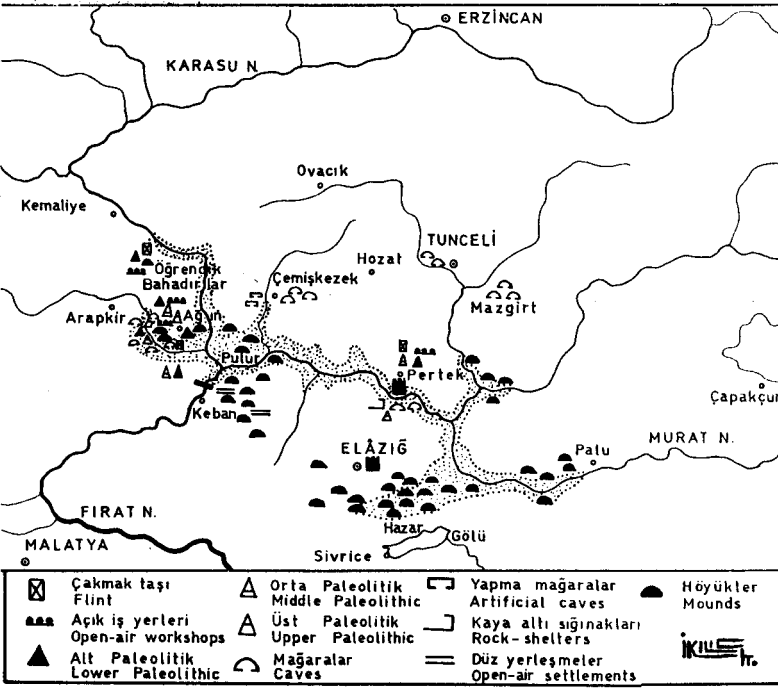
1967'de yapılmış olan ilk yüzey taraması sonucu

KEBAN BARAJI GÖLÜ ALANINDA PREHİSTORİYA ARAŞTIRMALARI 1969

saptanan 52 yerleşme yerinden 47 tanesi Keban Barajı su birikim alanı içinde kalmış ve bunlardan 26 tanesinde yukarıda sözü edilen yüzey tarama çalışmaları gerçekleştirilebilmiştir. Tipolojik ve yüzde hesaplarına dayanan analizler ise daha sonraya bırakılmıştır (7).

94 köy ve daha küçük yerleşme birimlerinin tümüyle, 118'nin ise kısmen sular altında kaldığı toplam 212 yerleşmeyi kucaklayan (8) Keban Barajı bölgesinde tanıtılan dar sınırlar içinde yapılan kazı ve araştırmalardan elde edilen verilerin önemli bir bölümü bizzat araştırmaların yapıldığı sıralarda "tarihleme" ve "arkeolojik devirlere" göre tanımlama işlemlerine tabi tutulmuştur. Bir kısmı ise daha sonraya bırakılmış. Ancak 1970'de sonuçlandırılan kazı çalışmaları üzerine hazırlanan raporda ulaşılan en son durumun bir özeti verilmeye çalışılmıştır. Öyle anlaşılıyor ki "buluntuları değerlendirme" süreci henüz tamamlanmış değil. Doğrusu bunun tamamlanması çok defa güç olduğu kadar olanaksızdır da. Çünkü buluntular, diğer bilimsel verilerin de katkısıyla ve de araştırmacıların çok yönlü ve değişik yaklaşımlarıyla içiçe gelişen bu sürecin nerede noktalanacağı elbette önceden kestirilemez. Bilinen odur ki, sözkonusu veriler öncelikle arkeoloji bilimi açısından tanımlanmış, diğer yönleri ise genellikle bu araştırma raporlarının kapsamı dışında bırakılmıştır. Biz, açığa çıkarılan buluntuların tam bir listesini vermek yerine konumuz bakımından önem ve ağırlık taşıdıklarına inandığımız örneklerini öne alarak ve onların arkeolojik

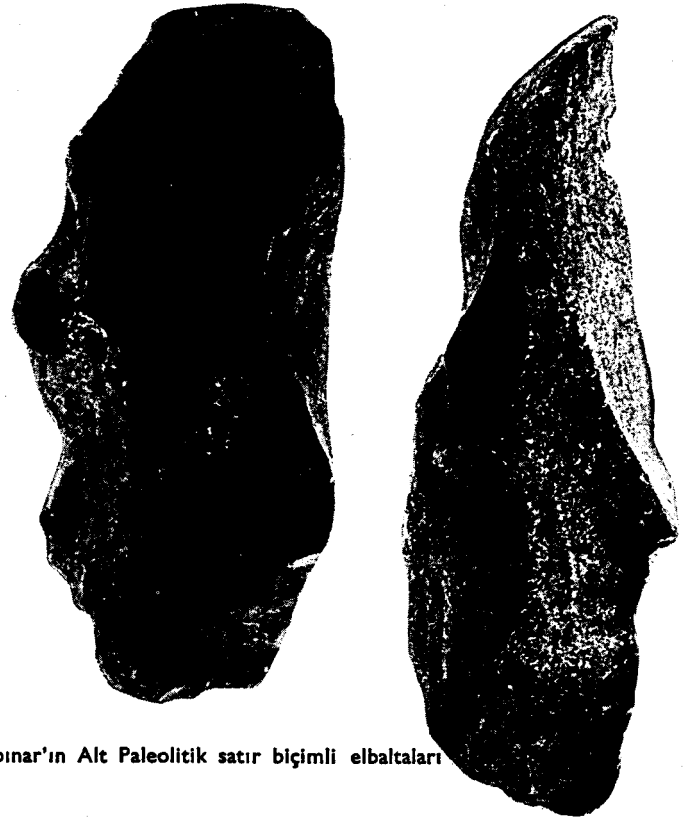
yaşandığını gösteren yeterli bulgular elde yoktu ve bu yüzden toplumsal yaşamın bu kesitin burda yaşanıp yaşanmadığı konusunda kanıtlara dayalı birşey söylemek hemen hemen oldnaksızdı. Ancak şimdilerde, özellikle Kars, Adıyaman- Malatya, Van, Hakkari bölgelerinde yapılan kazı ve gözlemlerden sağlanan yeni bilgiler sayesinde tarihimizin bu eski dönemleri hakkında cesaretle yargıda bulunma fırsatı elde edilmiştir. "Batı Avrupa'daki mağaralarda keşfedilen boyalı kaya resimleri yüzünden, insanlık tarihinin en eski sanat kalıntı merkezlerinin buraları olduğu sanılıyordu" (9). Şimdilerde ise bu görüş yeni bulguların ışığında eski değerini yitirmeye ve yerini yeni yaklaşımlara bırakmaya yütutmuştur. Kürdistan'ın yüksek yayla niteliği, bolca su kaynaklarına ve zamanında zengin ormanlara (10) sahip oluşu, çokça kaya sığınakları ve zengin bitki örtüsünün varlığı, şimdilerde pek çoğunun soyu tükenmiş olmakla birlikte değişik türde hayvanların bulunuşu ve diğer doğal koşulların elverişliliği, burada insan yaşamının çokça eskilere uzandığı izlenimine haklılık kazandırıyor. Ne var ki bunu kanıtlayacak bulgular henüz yeterli değildi. Bu topraklar, yaşamı her bakımdan doğaya bağımlı olan ilk insanların burada barınıp geçinmelerine elverişliydi. Nitekim yakın zamanlarda Kürdistan'ın, özellikle de Türkiye'de kalan parçasının yukarıda belirtilen yörelerinde saptanan renkli kaya resimleri, bu ülkede, öncelikle dağlık kesimlerde insan yaşamının 10-15 bin yıl eskilere tarihlendiğini kanıtladı. Konunun daha iyi anlaşılması için Kürdistan'ın diğer bölgelerinden de birkaç

çağlar yönünden sınıflandırılış biçimini gözardı etmeden toplumsal yaşamın evrimi bakımından anlamlarını da değerlendirme denemesine girişeceğiz.

Arkeologlar kazı ve diğer yollarla elde ettikleri çanak-çömlek, savunma ve üretimde kullanılan çeşitli araç-gereçleri ve benzeri buluntuları, bu tür materyallerin evrim çizgisini ölçü olarak uygarlık sürecini belirli dönemlere ayırırlar. Bununla ekonomi -politik kavram ve tanımlamalar arasındaki farklılıklar çok defa okurlar bakımından şaşırtıcı ya da anlaşılması güç durumlara yolaçabilir. Bu nedenle buluntuların analizleri yapılırken onların toplumsal yaşamın genel olarak izlediği evreler yönünden taşıdıkları anlamı da yer yer belirtmeye çalışacağız.

KEBAN BARAJ GOLU ALANINDA TAŞ ÇAĞI

Kürdistan'ın Elazığ, Dersim (Tunceli), Malatya ve Erzincan illeri çemberinde kurulan Keban Barajı bölgesinde yapılan arkeolojik kazılardan ortaya çıkan buluntular, yöre tarihinin boyutları konusunda daha bir cesaretle konuşma olanağını sağladı. Buna paralel olarak, özellikle son 30-40 yılda Kürdistan'ın değişik bölgelerinde yapılan kazı ve araştırmalar, ülke tarihinin kıdemi, bura toplumlarının yaşadıkları evrim süreçleri ve yarattıkları uygarlık değerleri konusunda ciddi incelemelere yönelme eğilimlerini birhayli arttırdı. Sözgelimi, bundan 30-40 yıl önce Kürdistan'da Paleolitik (Taş Çağı) dönemlerin

Karapınar'ın Alt Paleolitik satır biçimli elbaltaları

örnek vermekte yarar var. Bu, paleolitik dönemin ülkenin tümü açısından nasıl bir görünüme sahip olduğunu kavramayı ve Keban bölgesi ile yakın çevre kültürleri arasındaki benzerliğin nedenlerini anlamayı kolaylaştırır.

"Adıyaman ile Malatya karayolu üzerindeki "Palanlı" kayaaltı sığınağının duvarlarına çizgi tekniği ile kazınarak işlenmiş çok sayıda Dağ Keçileri ile insan figürleri resmedilmiştir. Bu tasvirler günümüzden 10 000 yıl öncesine aittirler. İnsan ve hayvan figürleri çoğunlukla stilize edilerek yapılmışlardır. Bu bölgede ileride yeni araştırmaların yapılmasıyla, başka mağara resimlerinin de bulunması kuvvetle muhtemeldir" (11).

Yine bir diğer ilimiz olan Kars'da bulunan kaya resimleri de üst paleolitik devirlere ait insan yaşamı ve sanat yeteneği hakkında doyurucu örneklerden biri olarak değerlendirilmektedir:

"Prof. Dr. Kılıç Kökten, Kars ilinin Kağızman ilçesine bağlı Camışlı Köyü yakınlarında "Yazılıkaya" kayaaltı sığınağı ile "Kurbanğa Mağarası"nda üst paleolitik devrine ait yüzlerce kaya resmi keşfetmiştir. Yazılıkaya resimlerinin tarihlenmesi daha da eskiye gitmektedir. Bu resimlerin çoğunluğunu çok sayıda Ala Geyik, Dağ Keçileri, At, Öküz, Eşek, İnsan figürleri ile avda hayvanları yakalamak için kullanılan tuzak sahneleri teşkil etmektedir. Yurdumuzun en önemli kaya resimlerini ihtiva eden bu tasvirler, çok sert olan kaya yüzeylerine kazınarak gerçekçi bir şekilde çizilmişlerdir. Benzerlerine bugüne kadar Anadolu'dan başka bir yerde rastlanılmamıştır.... Yazılıkaya kayaaltı sığınağı ile Kurbanğa Mağarası'ndaki resimler günümüzden 12 000 -7000 yılları arasına tarihlenmektedir" (12).

Kürdistan'da toplumsal yaşamın başlangıçları ya da bilinebildiği kadarıyla kucakladığı zaman süreci, Van ilinin doğusunda "Yeşilaliç" ve güneydoğusunda "Yedisalkım", "Çapanuk" ve "Bihuri" gibi tarih öncesi çağlara ait kültür merkezlerinde, çok yaygın bir gelenek halinde, mağaraların iç duvarlarına çizilmiş bulunan yüzlerce boyalı resmin de "günümüzden 15 000 -8 000 yılları arasına tarihlendiğini hesaba katarsak, daha da aydınlanmış olacaktır (13). Bu bölgede yapılan araştırmaların kısa bir yorumunu yapan Prof. Afif Erzen sözkonusu bu buluntularla ilgili şöyle söyler:

"...Bu kültür ve sanat merkezlerinin en önemlilerinden birini, Yedisalkım Köyünün batısında uzanan derin ve sarp kanyonun her iki yamacında yer alan çok sayıdaki

Kalkolitik ve Neolitik kap parçaları

mağaraların içine yapılan resimler teşkil eder. Ortalama 6-7 km. uzunluğunda, 50-60 m. genişliğinde ve yerden 110-150 m. yüksekliğinde olan derin kanyonun kuzey ve güney yamaçları üzerinde, çeşitli yüksekliklerde bulunan 60-70 mağara mevcuttur. Sözü edilen bu mağaraların yalnızca dört tanesinde boyalı kaya resimleri vardır ve bu mağaralar yerden 34- 78 m. yükseklikte yer almaktadır. Resimlerin hemen hepsi "kırmızı" ve "koyu kahverengi" bir boya ile yapılmışlardır. Bu mağaraların iç duvarlarına; geyik üzerinde ayakta duran tanrı, hayvan üzerinde duran ve üreme organları abartılmış tanrıça figürü, dans eden insan figürleri, üreme organları abartılarak gösterilen çok sayıda tanrıça figürleri, güneş motifleri, ala geyikler, dağ keçileri, hayvanları avlamak için kullanılan tuzak sahneleri ve günümüzde nesli tükenmiş hayvan türleri resmedilmiştir..." (14).

Bunların yanısıra, araştırmacı Muvaffak Uyanık tarafından Hakkari'nin "Gevaruk" ve "Tirşin" yaylasında tesbit edilen, kayalar üzerine kazınarak çizilmiş binlerce kaya resmini daha anımsatmakta yarar var.

Keban Barajı alanında ortaya çıkarılan paleolitik devire ilişkin buluntular, yukarıda kısaca değinilen verilerle birlikte incelendiği zaman, belirtilen dönemin Kürdistan'da yaygın bir biçimde yaşandığı savı temellendirilmiş olacaktır. Prof. İ.Kılıç Kökten'in yönetiminde yürütülen kazı ve gözlemlerden elde edilen sonuçlara göre Taş devri ya da diptarih dönemine ait buluntuları özetleyerek vermeye çalışalım.

Hastek (Yeniyapan) köyü yakın çevresinde Gedikler yöresinde Küllününini'de Kale denilen büyük bir kayaaltı sığınağında ve yeniden tesbit edilen Hüyepeler (Çıldırın Hüyeleri)'den birinde kazılar yapıldı. Sonra Baraj gölünün Karasu boyundaki uzantısında bulunan Bademli, Yukarı Tutluca (Aşut), Öğrendik (Girani), Huni, Bahadırlar (Zabutlar), Şenpınar (Vahşin) köyleri arasındaki yerlerde de yeni araştırmalar gerçekleştirildi. Ayrıca 1969'da Karataş kayaaltı sığınağında başlatılmış olan kazı yinelenildi.

Küllününini'de, İlk Tunç Çağı'na ait çanak çömlek kırıklarını barındıran tabaka aşıldıktan sonra, paleolitik döneme ait, Aurignacien ve Mousterien tipte çakmak taşından yapılmış uçlar ve kazıyıcılar ele geçirildi (15). Bununla birlikte:

"Mağara düzeyinde ve bazen kayaların arasında kaba taşlardan dizik kunduz kısırtım tuzağı kalıntıları görülüyordu. Paleolitik ve İlk Tunç Çağları'nda ve bugün de, kunduzların avlandığı, yenildiği ve yağlarının kandillerde yakıldığı sanılmaktadır. Aynı çağlarda balık avcılığının da yapıldığı izlenmiş bulunmaktadır" (16).

Buradan sonra Arapkir deresinde bulunan Kale adlı kayaaltı sığınağında yapılan kazıda da "...0,50 - 0,60 m. derinlikte küçük bir ocak yeri, İlk Tunç Çağı ile ilgili olacağı sanılan küçük bir çanak karın parçası çıktı. Bu belge yakın çevrede daha geniş bir yerleşimi

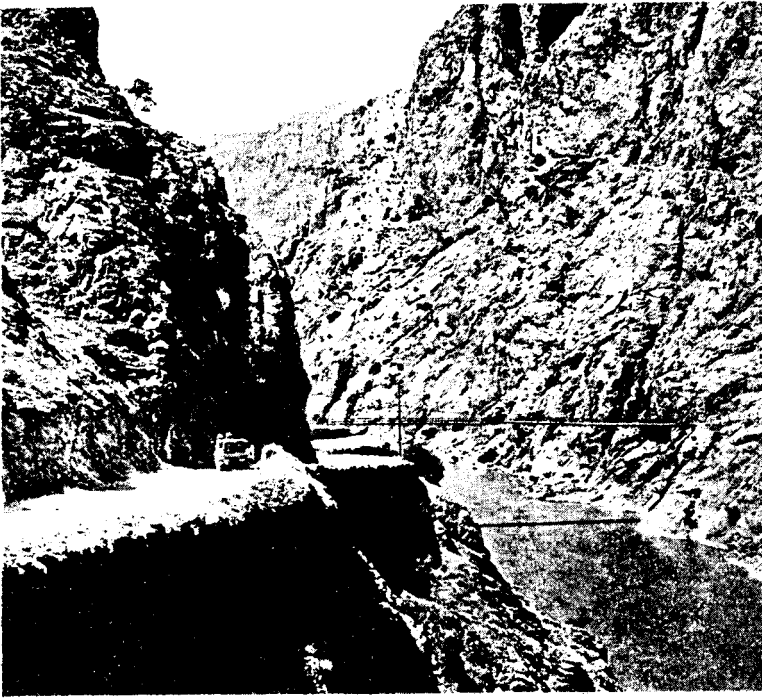
Ön Eskitaş Çağı âletleri. Eşkini Sefine

müjdeliyordu" (17). Araştırmacıların verdiği bilgiler şöyle devam ediyor:

"Dereye yakın ve yarmanın kenarında bulunan, baraj suyu altında kalacağı bilinen 1 numaralı höyüceğin tepesinde 5x6 m. çapında açılan çukurda 1 m. derinlikte kenarları duvarlı, içi taşlarla dolu bir oda meydana çıkarıldı. Bu dökük taşlar kaldırıldıktan sonra tabanı toprak döşeli bu odada yıkık bir ocak, ağızları karınlarına çökük, çok kırılmış iki küpcük bulundu. İçi dışı siyah perdahlı, dışı kırmızı içi siyah, içi dışı mat siyah boyalı çömlek parçaları, az sayıda dışları renkli çizgilerle bezekli parçalar, kırık kemik bir biz, işlenmiş çakmaktaşı aletler, bir gürz ve bir balta ele geçti. Ocak kenarında bulunan küçük yuvarlak çakıllar çok ilginçti. İlk Tunç Çağı çocuklarının bunlarla oynadıkları seziliyordu. Odadaki çöküntü ve yıkıntının da depremle ilgili bulunduğu açıkça görülüyordu" (18).

Pulur köyü ve Çemişgezek arasında yapılan araştırmalar, özellikle Yeniköy ve Harmanlar köyü çevresinde bulunan Hüytepe üzerinde yoğunlaştırılmış. Burada Roma, Tunç ve Kalkolitik Çağlar'a ait çanak çömlek buluntularının yanısıra kırık bir eldeğirmeni de bulunmuş. Böylece buranın da tarih boyunca sürekli yerleşmelere sahne olduğu saptanmıştır. Pulur ve Elazığ arasında yer alan Kaletepesi (Kulvenk), Erzurük, Kaletepesi (Avcılı), Taşkunu ve Ağıltepe höyükleri sadece yüzeyde bulunan buluntular yönünden değerlendirilmiş ve burada Tunç Çağı'na ait çanak çömlek kırıklarına rastlanmıştır. Eğme deresinde bulunan Südre köyünün Engü yarınlarında karşılaşılan konglomera yapılı doğal mağaralar ve kayaaltı sığınakları ise tarih öncesi buluntular bakımından verimsiz çıkmış. Daha yüksekte bulunan ve sular altında kalacağı bilinen Sivit mağaralarının da araştırılması gerektiği düşünülmüş, ancak o tarihte bu gerçekleştirilememiştir. Yine arkeoloji ekibince incelenmeğe değer bulunan ve fakat araştırılmayan Çemişgezek'deki yapay mağaralar da bu araştırmanın kapsamı dışında kalmıştır. Pertek'de Yeniköy tarlaları üzerinde "Paleolitik Çağ'a ait, genişçe ve açık bir iş yeri ile" karşılaşılmış, çakmak taşından yapılmış "Anadolu için gerçekten yeni tipte, iki tarafı yontulmuş oval bir el baltası, yongalardan işlenik uç ve kazıyıcılar, güzel yuvarlak bir çekiç" bulunmuştur. Ayrıca, Acuzlu köyünün Karapınar mevkiinde yapılan araştırmalarda da buna benzer yapıda, Alt ve Orta Paleolitik dönemlerle ilgili, Türkiye'de benzerlerine az rastlanan balta ve benzeri aletler elde edilmiştir (19).

Araştırmacılar, bölgenin hayvan paleontolojisi

Ağın-Kemaliye yolu ve Fırat vadisi

bakımından zengin bir yapıya sahip olduğu konusundaki sezgilerini belirttikten sonra; Öğrendik köyünün Madler mevkiinde görülen çakmaktaşıları arasında buldukları "kaba yonga aletler" ve "yontuk çakıllar"dan hareketle burasının bir Paleolitik ve Paleolitik Öncesi (Eolit) dönemde ait alet yapım yeri olduğu sonucuna vardılar. Dönemin yerleşme anlayışı konusunda da şöyle deniliyor:

"Neolitik, Kalkolitik ve İlk Tunç Çağları'nda ayakaltı yerlerde ve yolların geçtiği vadi boylarında yerleşimin savunma amacıyla yüksek yerlerde kurulmuş olduğu anlaşılıyor. Bu şekil yerleşim örnekleri Kars ilinde de aynen tespit edilmiştir" (20).

Bölgede elde edilen bulguların incelenmesi sonucunda araştırmayı yürütenler, şu kaniya vardılar:

"Keban baraj gölünün geniş doğal sınırları içindeki gözelerin bolluğu, orman kalıntılarının ve doğal kaya sığınaklarının varlığı, kara ve su hayvanlarının çokluğu, insanları ta Eski Taş devri başından ve daha öncesinden buralara çekmiş, yeryüzünün elverişli kısımları insanların akımlarını, yollarını ve yerleşimlerini kolaylaştırmıştır. Burası doğu batı, kuzey güney yönlerinde bir kavşak noktası olmuştur" (21).

Paleolitik dönemin çeşitli evrelerini içeren bu bulgular, salt Keban bölgesi konusunda değil, genel olarak Ön-Assya'nın ve Kürdistan'ın önemli bir kesitinde toplumsal yaşamın ilk dönemleri konusunda, sınırlı da olsa, yargıda bulunmaya elverişli görünüyor. Bu yazının çerçevesi böylesine kapsamlı bir değerlendirmeyi olanaklı

kılmamakla birlikte, bulguların toplumsal yaşam bakımından taşıdıkları anlamı kısaca belirlemeye yeteceğini sanmaktayız. Ayrıca bunun, okuru, daha derin ve kapsamlı sorunlar üzerinde düşünmeye yönelteceği kanısını taşıyoruz. Hem sonra, konuyu arkeolojik kavramların sınırları dışına taşırmanın gerekliliğini de gözardı etmemeli.

Bu buluntular, Kürdistan toprağının "toplayıcılık" ve "avcılık" dönemi topluluklarına yurt olduğunu yeterince ortaya koyuyor. Yaşamını doğada hazır buldukları meyve, bitki kökleri, yabani hayvanların etinden ve derilerinden yararlanma, mağara ve taş kovuklarında barınma gibi hemen tümüyle doğal olanaklara dayalı olarak sürdürmek zorunda bulunan sürü halinde yaşayan ilk insan toplulukları bakımından Kürdistan elverişli bir alan olmuştur. Özellikle yüksek yayla niteliğine sahip alanlarda, mağara ve kaya yüzeylerine kazınarak çizilmiş hayvan figürleri, avlama tuzak ve yöntemlerini gösteren

kesitler, ilkel balta ve benzeri aletler bu gerçeği gösteriyor. Eğer Keban bölgesinde yapılan araştırmalar Dersim yaylalarındaki çokça mağara ve vadilere de yöneltileseydi, sanırım daha bir zengin bilgilere sahip olacaktık. Yüksek alanlar çevresinde elde edilen bu kaya resimlerinin benzerlerine ve yaşıtlarına belki burada da rastlamak mümkün olurdu. Bu bölgede ortaya çıkarılan arkeolojik buluntular, Eskitaş Çağı'nın çeşitli evrelerinin, hatta daha öncesinin burada yaşandığını söylemeye elverişli niteliktedir. Bunun M.Ö. onbinlerce yılı kucakladığı gözönünde bulundurulursa, Kürdistan'ın dünyanın en eski barınma ve yerleşme alanlarından biri olduğunu söylemek abartma olmaz.

Bilim çevrelerinde yaygın kanı ve düşüncelere göre

Pişmiş topraktan, üç sıralı gerdanlığı olan çıplak kadın figürünü, aşağı yukarı M. Ö. 2600-2300. Göğüsler, bir kol ve bacaklar kırık

Yukarı Paleolitik Çağ, yani eski Taş devrinin son evresi, kabaca, toplumsal yaşam sürecinin "avcılık" dönemine tekabül eder. Yukarıda sunulan örneklerin Paleolitik Çağın bu dönemine ya da klanlar halinde yaşama sürecine, hatta bazılarının Alt ve Orta Paleolitik dönemlere denk düştüğünü söylemek mümkündür. Başlangıçlarda sürüler halinde, birlikte ve kollektif bir yaşam sürdüren ilk insan toplulukları, henüz bir takım aletler yaparak doğa üzerinde etkili olma aşamasına girmiş değillerdi. Bu yüzden, doğada hazır buldukları yiyecekleri toplayarak, yabani hayvanları avlayarak geçimlerini sağlamak ve soylarını sürdürmek zorundaydılar. Böyle bir yaşamın her bakımdan doğa koşullarına ve onun hazır nimetlerine bağlı olacağı açıktır. İnsan topluluklarının yaşadıkları bu evrenin genel çizgilerini bilim adamı Server Tanili şöyle betimler:

"Eskitaş Çağı'nın başlarında "ilkel sürü" halinde yaşar insanlar. Az kişiden oluşan, hayli dayanıksız bir topluluktur bu. İnsanlar, bir sürüden ötekine geçer dururlar. Erkek ya da kadın, bir güdücü vardır başlarında. Ve "cinsel karışıklık"tır sürüye egemen olan. Aletlerin ilkel biçimi, iktisadi yaşamın aşağı düzeyi, doğayla olan dış dış mücadele yüzünden, insanlar arasında "hayvansal bireycilik" hüküm sürer uzun süre. Hayvan atalardan miras kalmıştır bu ve çoğu kez kanlı çatışmalara yol açar. Yamyamlık da görülür zaman zaman. Ne var ki yüzyıllar ilerledikçe, topluluğa bir düzen gelir ve üretimdeki kazanımlar arttığı ölçüde, hayvansal içgüdüler de zayıflar. Eskitaş Çağı'nın sonlarına doğru ise, ilkel sürü, daha gelişmiş bir sosyal örgütlenmeye bırakacaktır kendisini" (22).

Keban ve Kürdistan'ın diğer yörelerinde elde edilen buluntular, ülkenin bu tür bir yaşama sahne olduğunu

Bereket Tanrıçası Tapınığında Mitolojik kanatlı kuş resimli küpçük. (Pulur).

gösteriyor. Başlangıçta daha çok "toplayıcı" ve ardından "avcı" insan toplulukları, giderek "el'in ve "hafıza"nın fizyolojik gelişimiyle adım adım doğa üzerinde etkili olmaya başladılar. Kaba ve ilkel de olsa yaptıkları aletler ve onları geliştirip değiştirerek hem kendilerini yetkinleştirdiler ve hem de bu sayede kendi yaşamlarını daha kolaylaşca sürdürececek bir düzeye ulaştılar. Keban yöresinde ortaya çıkarılan alet yapım atelyeleri ve kunduz avlama tuzakları, insanların avlanma ve diğer etkinliklerinde artık kendilerinin yaptıkları aletleri kullanmaya başladıklarını ortaya koyuyor.

Küçük gruplar halinde yaşayan insan toplulukları yiyecek bulabildikleri sürece belirli bir alanda yaşamını sürdürüyor ve bu olanaklar tükendiğinde başka alanlara göç ediyordu. Klanın bölünüp yeni klanlara ve giderek fratrilere ayrışması da bu temel üzerinde gerçekleşiyordu. Yukarıda sunulan verilerden anlaşıldığı kadarıyla, bolca av hayvanlarına ve diğer doğal olanaklara sahip Kürdistan'da gezginci grupların ve bölünerek ortaya çıkan yeni klan öbeklerinin birbirinden çokça uzak yörelere yönelmedikleri düşünülebilir. Böylece grupların aralarındaki ilişkilerin sıklığını ve yoğunluklarını önemli oranda korudukları söylenebilir.

Kaya resimleri, ilk inançlar ve onların evrimi konusunda da bazı ipuçları veriyor. Sözelimi, resimlenen dağ keçisi, ceylan, öküz, geyik ve benzeri hayvanlar; bu ilk insan topluluklarının Kürdistan'da karşılaştıkları av hayvanlarının neler olduklarını göstermekle kalmıyor, aynı zamanda onların tapındıkları "totem"leri de ortaya koyuyor. Bununla birlikte doğa yorumlarını ve tapındıkları güç ve nesnelere hangi biçimler altında yansıttıklarını da bu figürlerden anlamak mümkündür. Örneğin, abartılarak çizilen Tanrıça ya da Tanrıçalar, toplumsal yaşamın o evresinde "doğurganlık" özelliğinin insanları şaşırtan bir gize ve bu nedenle de kutsal bir niteliğe sahip olduğunu gösterir. Başka ülkelerde de çokça karşılaşılan bu tür figürler, aynı zamanda kadının topluma egemen olduğu "Anaerkil" dönemin bir simgesi olarak değerlendirilir. Kimi düşünürlere göre bahçe tarımına geçiş (Engels), kimilerine göre de (Thomson) doğrudan doğruya kadının üreme ve çocuk yetiştirmedeki rolüyle açıklanan ve ilkel sürü ile başlatılan anaerkillik döneminin Kürdistan'da da yaşandığını söylemek yanlış olmaz. Nitekim, kadın tanrıça figürlerine daha sonraki dönemlerde de -dişilik organı abartılmamış da olsa - rastlanması bu yöndeki eğilimi güçlendirmektedir. Keban bölgesinde elde edilen değişik "Bereket Tanrıçası" figürleri sözkonusu sürecin birer belirteleridir. Ataerkillik dönemin oldukça eski tarihlerde

Bereket Tanrıçası,
küçük idolu. (Pulur)

başlayıp sürmesine rağmen hala şimdilerde de anaerkilliğin bazı kalıntılarına rastlamak olanaksız değil. Bunun yanı sıra, yine Keban bölgesinde ortaya çıkarılmış bulunan koyun, boğa ve benzeri büstler, mühürlere ve seramik yüzeylerine işlenen değişik kuş figürleri ve karışık halde ve birarada sunulan insan ve hayvan kompozisyonları eski totemik inançlar konusunda düşünüp yargıda bulunmamızı kolaylaştırıyor.

İlk insanlar, doğa güçleri karşısında son derece zayıf bir konumda bulunuyorlardı. Doğal olayların oluş nedenlerini, olayların ardarda gelişini belirleyen sebep-sonuç bağına henüz bilebilecek durumda değillerdi. Bu yüzden de, çevrelerinde olup biten her şey gereğinden fazla şaşırtıcıydı. Yine de bu insanlar, olayları kendilerine göre yorumlayıp sunmaktan, kendilerini saran bu karmaşık evrenin gizlerini aramaktan geri kalmadılar. İlk inançlar böyle doğdu. Yaklaşımları animalistti ve her bakımdan doğayı kavrama konusundaki yetersizliklerini ve güçsüzlüklerini yansıtıyordu. Keban bölgesi ve Kürdistan'ın diğer yörelerinde ortaya çıkarılan pek çok buluntunun konularını oluşturan Bereket Tanrıçaları, kuş ve diğer bazı hayvan figürleri, canlı hayvan motifleriyle süslenen tablolarla yer alan Güneş gibi resimler işte bu ilk insan topluluklarının doğa ya da dünya yorumunu ortaya koyarlar. Sözelimi Pulur kazısında ortaya çıkarılan tapınakta bulunan sunak (BERHEM'in bu sayısının kapak resmi) yaklaşık olarak M.Ö. 3 bin yıllarında (23) bu yörede yaşayan insanların sahip oldukları inanç ve düşüncelerin niteliğini ve düzeyini ortaya koymaktadır. İnsanlar kendilerini kuşatan, yaşamları her bakımdan onun varlığına ve vereceği nimetlere bağlı olan doğayı böylesine doğurgan bir kadın, bir ana olarak yorumluyor. Doğum ve üreme olayının kendisi gibi, doğadaki varolan, gelişip çoğalan her şey henüz gerçeğine uygun bir biçimde anlaşılır ve kavranır olmaktan uzaktı. Ve bu, ilk inançların belirlenip biçimlenmesinde belirleyici bir maddi temel oluşturmuştur.

Orta çıkarılan bu buluntular, Keban bölgesi ve yakın çevresinde insan yaşamının arkeologlarca Taş Çağı olarak adlandırılan, toplumbilim bakımından da ilkel sürü ve klan evrelerine denk düştüğü yargısı benimsenen aşamaların nasıl bir seyir izlediği konusunda, yaklaşık da olsa, belirli saptamalar yapmayı kolaylaştırıyor. Paleolitik, Mezolitik (Ortataş Çağı), Neolitik (Cıvalı/Yenitaş Çağı) Çağlar boyunca oluşup geliştiği kabul edilen kabile toplumunun Kürdistan'da oldukça eski dönemlerde başlayıp geliştiği böylece açıklık kazanmaktadır. Kuşkusuz tüm bu bulgular, sözkonusu ülkede insan yaşamının ilk evrelerini belirleme ve bu insanların burada mı ortaya çıktıklarını, yoksa başka yerlerden mi buraya geldiklerini kanıtlamaktan uzaktır. Gerçi, genel olarak bu soru, tüm dünya bakımından da henüz yanıtlanabilmiş değil. Yine bu bulgular, hangi evresinde olursa olsun binlerce yıl süren Taş Çağı'nda Kürdistan'ın ilk insan sürülerine, klan ve kabile dönemlerine tanık olduğunu ortaya koymaktadır. Bu toplulukların yarattıkları değerler, sahip oldukları inançlar, daha sonraki süreçleri kavramak bakımından da son derece büyük önem taşırlar. Bu yazının gelecek

bölümlerinde, Keban bölgesinde yapılan kazılardan elde edilen ve toplumsal yaşamın daha ileri dönemlerine ait olan buluntuların ışığında, bu konuya yeniden döneceğiz.

(Devamı gelecek sayıda)

Kadın iskeletinin üstünde bulunan, üzeri yabani keçi kazı bezekli gümüş bilezik-baskı mühür, aşağı yukarı M.Ö. 3000

Notlar:

1. 1968 Yaz Çalışmaları, O.D.T.ü. Keban Projesi Yayınları, Ankara 1970, Önsöz.
2. Age., Önsöz.
3. Age., Önsöz, s. VII.
4. Age., Önsöz.
5. Age. s. 1-2.
6. Age. s. 5.
7. Age. s.5
8. Doç. Dr. Oya Silier, Keban Köylerinde Sosyo Ekonomik Yapı ve Yeniden Yerleşim Sorunları, O.D.T.ü. 1976, s.9.
9. Prof. Afif Erzen, Doğu Anadolu ve Urartular, Ankara 1984, s.8.
10. Prof. Afif Erzen adigeçen eserinde bu konu ile ilgili olarak şu bilgileri aktarıyor: "Ayrıca M.Ö. I.binden itibaren Doğu Anadolu Bölgesindeki kültürel ve coğrafi durum hakkında bilgi veren çivi yazılı metinler de, o devirde bölgedeki saz gibi sık ormanların mevcudiyetini açıkça ifade etmektedir. Mesela Asur Kralı II.Sargon'un M.Ö. 714 yılında Urartu Devletine karşı yapmış olduğu yağma seferinde, Van Gölünün Güney ve Güneydoğusunun geçit vermez sık ormanlarla kaplı olduğunu, kendisinin ve askerlerinin ilerleyebilmesi için bronz baltalarla ancak iki askerin yanyana geçebileceği genişlikte bir geçit açtığı belirtilmektedir. Bundan başka M.Ö. 5.yüzyılın sonunda, güneyden kuzeye doğru geri dönen Ksenophon, Bitlis-Muş bölgesinin gerçek anlamda orman alanlarıyla kaplı olduğunu bildirmektedir (s.8-9)".
11. Age. s.10.
12. Age. s. 10-11.
13. Age. s. 11.
14. Age. s. 11-12.
15. Keban Projesi 1970 Çalışmaları, Ankara 1972, İ.Kılıç Kökten'in "Keban Baraj Gölü Alanında Taş Devri Araştırmaları" başlıklı yazısı, s. 1.
16. Age. s. 1.
17. Age. s 1.
18. Age. s. 2.
19. Keban Projesi 1969 Çalışmaları, Ankara 1971, s.14-15.
20. Keban Projesi 1970 Çalışmaları, 1972, s.2.
21. Age. s. 14.
22. Server Tanili, Yüzyılların Gerçeği ve Mirası İlk Çağ, Ankara 1984, s. 6.
23. Keban Projesi 1969 Çalışmaları, Ankara 1971, s. 100.

* * *

بِدْه وَقْتَه ژِ قِي بَزْمِي كُورِ اَبَم
 ژِ بَهْنَاد لَبْرِي سَكْرَان بَرِ اَبَم
 هَتَا صَاعِنَم لَدُنِيَا بَانَ فْسَبِم
 دَعْقَبَاي ژَوِي دِ يَسَه تَلْسَبِم
 بَرَادُنِيَا وَمَا فِيهَا نَهِي دِلْ
 ژِ غَيْرِ شَهْرِ بَارَم جُزْ ئِيُو كُلْ

Perçeyek ji destnivîsê.

PIRTUKA BÊHEMPA "IQDÊ DURFAM"

Di her rojek buhurî de pirtukek nû ya Kurdi derdikeve holê û eşkera dibe. Çawa ji sala 1923'a pêde dewleta Tirk, li Kurdistanê Bakûrê kevîr li ser kevîr nehişt, giş mîrat û heyîyên me talan kirin, şewitandin, perçiqandin; her wiha ji bo wînda kirina ziman û çanda me jî çî xirabî ji dest dihat dirêxi nekir û nake. Lê, li himber vê zilmê, gelê Kurd bêdeng nema; bi destek ve ji bo azadî û serbixweyîya xwe bêwestan şer kir û bi destek din ve jî gele ronakbîr û zanayên Kurd, di kuncê xwe de dest nedan ser hev û rûneniştin; ji bo geşkirin û pêşdebirina çand û folklorê xwe bi zimanê zikmakî pirtuk nivîsandin û karên hêja kirin. Yek ji wan fêris û betl û palewanan jî Şêx Eskerî ye. Ku em di vê nivîsarê de behsa afirandinek wî ya bêhempa û hê çapnebûyî dikin.

Vê nivîskarê birêz, bi dû xwe re du pirtukên giranbiha bi dîyarî hiştine: Yek diwançe ye û ya dinê jî "Iqdê Durfam" e. Di vir de çirokên Kurdî, bi helbestki hatine pêşkeş kirin. Berê pêşin, emê ji xwendevanan re bi kurti behsa jîyana wî bikin. Paşê, di derheqa pirtukên wî de agahdarî bidin.

Şêx Eskerî, di sala 1898/1899 (1316) de li gundê Axtepê ji dayikê bûye. Navê bavê wî Şêx Evdîrehmanê Axtepî ye; bapîrê wî jî Şêx Hesênê Nûranî ye. Şêx Eskerî, di sala 1952 de çûye heqîya xwe û li gundê Çolê veşartî ye. Herdu gund jî girêdayî bi qeza Çinarê ya wîlayeta Dîyarbekrê ne. Ev malbat jî berê pêş ve ronakbîr û jîr û zana bûye. Hemûçkên wan, her yekî du, sê, çar û hê bêtir bi Kurdî kitêb nivîsîne.

Şêx Eskerî, li nik bavê xwe de li Axtepê dest bi xwendina xwe ya ewilîn kirîye, û pey mirina bavê xwe li nik birayê xwe yê mezin Şêx Kerbela domandîye. Demek li gundên Çêrmûkê û yên Erxenê bi malîti maye. Nivîskarê hêja, di

sala 1938'an de, li gundê Bîrsinê, pirtuka xwe ya "Iqdê Durfam" nivîsîye.

Şêx Eskerî, di wan demên tarî û bi tirs de bizav kirîye û herdu pirtukên xwe jî bi zimanê Kurdî nivîsîne. Paşê, berê xwe daye oxirê û ji dinyayê koça xwe bar kirîye. Her du kitêbên xwe bi tîpên Erebi nivîsîne. Lê mixabin heta niha çî yek ji wan li ber çapê neketîye. Bi tenê, mele Z.Ç. her yekê ji wan, nûsxakê bi destnivîsa xwe û dîsa bi tîpên Erebi, di sala 1980'an de Li Dîyarbekrê zêde kirîye.

"Iqdê Durfam", bi mana "Gerdena Dur" e an bi awakî din "Famkirina Gerdenên Durî" ye. Bi Kurdîya Başûr, "Rîşteye Mirwarî" ye. Ango weke gerdeneka durî ku meriv têxe stûyê xwe û bi qedr û qîmet wê biparêze.

Destnivîs, ji 13 beşan ava ye; bi rêça helbestan ve çirokên Kurdî beyan dîke. Beytên wê, bi kêş in û her du rêz jî bi yek re qaffiyeyî ne. Her rêzek jî 11 kitan (hece) pêk tê û kitêb bi tevayî 2585 beytan diparêze. Lê belê, çawa ku nivîskar bi qelama xwe di dawîya wê de nivîsîye, "Hejmara tevekê vê kitêba IQDÊ DURFAM digîje 2579". Wek dixwûyê, bi hejmartina me hinek zêde derket.

Dema ku meriv pirtukê dîde destên xwe û dixwîne, hem ji hunermendîya nivîskar û hozanvanîya wî, hem jî ji şêrînayî û xweşîya êirokan têr nabe. Nemaze xebardana heywanan bi hevdu re, bi zimanek eşkere û têgiştî şêrînayîyeka zêde dadixîne ber meriv!

Beşên pitukê ev in:

1. Benda ewel, der mebhêsê hemd û tewhîdê Xwedê û ezemetê wî.
2. Benda dudîya, der mebhêsê selat û selam û îbtîdayê nîra Muhemmed ses.
3. Benda sisîya, saqî-name.
4. Benda çara, sebebê nezma kitab.
5. Zeyla sebebê nezma

kîtab. 6. Benda pêncê, ferq û temîza xeberdana qenc û xerab û fezîleta sebrê. 7. Benda şeşa, gotîna hinek hîkayeyê Pîr Eqil û bijartîna çîroka qijik û rovî. 8. Benda hefta, berayê meslehet çûna derwêşekî ji bexçê. 9. Benda heştê, vegera Derwêş cem hevalan û behskirîna ehwalê yetîmî. 10. Benda neha, sitendîna qijalê (qijik) penîr ji yetîmî. 11. Benda deha, sitendîna rovî penîr ji qijalê. 12. Benda yanzda, çûna rovî û ketîna wî ya faqê. 13. Benda duwanzda, xatîma kîtab.

Nivîskar, vê pirtukê li ser daxwaza birayê xwe yê Şêx Kerbela dinîvîse. Şêx Kerbela jê re weha gotîye:

Zemanê me hemî derd e seraser
Dil û can perçe bûn tê de, birader!

Wuha carî dikim tê de xeberdan
Ku çêkî tu ji bo me meyweyê can

Ku yanî yek dîrextê meyweşêrîn
Heşîn ke nû dî vê dunyayê dêrîn.

.....
Zivistan e li ser me, ne buhar im
Ji eş'aran buharê çêke yarim.

Nivîskar weha bersivê dide birayê xwe:

Ne bostan e, ne diristan tî dirî me
Ji vî emrê dibêjî, ez berî me

.....
Dî vî wextî de şem'a îlmê Kurdî
Qe natîse nema tê zeytê min dî

.....
Gelek şêrîn e evez ezmanê Kurda
Dirîxa me ji dest yek carî berda

Û nivîskar di derheqa zîmanê Kurdî de jî weha dibêje:

Ji mecbûrî du-sê elfazê Kurdî
Di nav hev lef kirin çend rêzên Kurdî

.....
Pesendîde nîne Kurmancî ye saf
Xuya ye ne huner, tev gotin û laf

.....
Dikim hêvî bi şefqet lê nezer dîn
Kerîmane bi rehmî jê xeber dîn

Di van malikên jêrê de jî nivîskar qala rebenî û jarîtîya gelê Kurî dîke ku di şerê Cîhanê de dîtin:

Seferber bû gelek ruhber hilak bûn
Evê man jî, jî ber dilçalî çak bûn

.....
Xela çêbû wusan xelkê nikarî

Heta goştê sehan hinka dixwarî

.....

Nivîskar, di çîrokê de behsa qijikê dîke, ku penîr ji lawikê êtim distîne:

Heman ew fasiqa pak a ne paqij
Wuha çû-hat ne seknî, kir qijaqij

.....

Peyapey her dinêre jêrê darê
Li hevdu geh dixê çengê firarê

Te dî dîvê xwe rakir geh perê xwe
Gehî nêrî û geh gorand berê xwe

Wekî ku ew li tişkî bîte aşiq
Diçî-tê ta ku ew pê bîte lafîq

Meger dibû penîrê taze û ter
Li cem wî bêkesê bê pa û bê ser

.....
Yetimê dil tijî pur hesret û derd
Ji girye w zarîyan bûye wekî erd

Nîyet kir ku bişo dest, ser û çav
Ku belkî hinkî hênîk be dil û nav

Ku puşta xwe ewî da nan û penîr
Ser û çavê xwe wî guştî wuha têr

Qijalê furseta xwe dît û çapik
Revandî ew penîrê nîk ê lawik

Bi van malikên li jêr jî, nivîskar qala rovî dîke, ku bi çî dek û dolaban jî qijikê penîr distîne:

Bi diqet ku nêrî rovî li darê
Wekî yarê nezer de rîyê yarê

Di dev ekku de dî penîrê taze
Wekî herfa çîya yê Elcewaz e

.....
Nema wî, ne hiş û ne eql û tedbîr
Vemaye der teheyur rûbehê pîr

.....
Xwe wenda kir go: "Aya ev êî hal e
Gelo xewn e dibînim, yan xeyal e?"

Li ber pencê şekalan qencê penîr
Li ber çavê wî îsa şubhetê şîr

.....
Xwe rakêşa ji hev kîre du-sê qat

Gelek girêz û devşûtik ji dev hat

Guhê xwe miç kir û çavê xwe zûzand

Xwe danî, rabû û dîse xwe teland

.....

Ji keyfa re wuha avek bi dev ket

Ji hesret agirek der dil bi hev ket

.....

Û carna dev te dî avête kêça

Çû û hat û xwe kir kulor û pêça

Û roví, li ser qijikê helbestan dibêje, da ku bi fenekê penîr jê bistîne:

Ela ey bulbulê xweşxwanê xweşdeng

Hela ey tawusê xweşbîn û xweşreng

.....

Bi sewtê xweş eda şeyxê belabil

Bi nexme ehsenu'ssewtê enadil

De îcar, di pey ku roví hewqasan li ser qijikê beyta dibêje ji, tu deng û peyv jê nayê. Dîsan roví weha bang dike û dibêje:

Çira nadî cewabek ez bi heyran

Ji bo vî muhtelayê zar î heyran?

Di pey vê gotinê de, qijik bawerî bi roví tîne ku rast e ji bona xatirê wê ji welatên dîr hatîye hetanî wir. Hema qijik xwe ji ser darê berî erdê, ser laşê roví, dide. Nivîskar weha li hevdu anîye:

Çi dî! şexsek xerib û bêmecalek

Ne taqet tê de maye wî ne halek

.....

Wekî wan merdumê sed sal e abid

Ne xwar û ne vexwarî maye zahid

.....

Çu ev reng û eda dîtî qijalik

Vebû dil wê ji bo rûbahê salik

Piştî ku qijik hate ser termê roví, roví jê daxwaz dike ku jê re beyt bixwîne, da ku guhdariya "dengê wê yê xweş" bike. Belam qijik jî xwe weke şahê bilbilan dihesibîne û bi xwe dipesine. Nivîskar weha gotîye:

Xwe zanî bulbulê xweşxwan û sadiq

Şêrîn guftarekê bo werdê aşiq

.....

Bi şewqek tamî ez cayê xwe cist ew

Li ser penîrê çu dunbeh nişest ew

.....

Ekû dî rûbeh çu penîrî tev xwar

Û hem dane ruwa pir gotinê sar

Di pey de, roví penîr dixwe devê xwe û ji wir bi dîr dikeve, diçe. Li ber hîmekî ew laqî parîyek bezê dîv dibe.

Tunebê, nêçîrvanekî ew li ber rovíyan faq vegirtîye û wî parîyê tê de danîye. Dema ku roví dibîne, bi dilekî pir bi tirs û bi guman, li dorê diçe û tê. Mixabin, ew bi nefsa xwe nikare, diçe wî perçê dîv jî dixwe devê xwe. Bi dev avêtina wî re, diranên faqê li nigên wî têne hevdu. Roví di faqê de asê dimîne û xweyî bi ser ve tê; dibîne ku rovíyek tê de ye. Nivîskar weha anîye zimên:

Giha cem roví heyalê sehal

Bi kerb û qehrê lê xistin du-sê dar

Digo: "Ka hîle û mekrê te yê pir?

Eya qeşmer sihirbazê şikaldir!"

Şêx Eskerî, tarîxa nivîsandina vê pirtuka xwe ya Iqde Durfam, bi miladî û romî û hicrî di rûpelên dawî de weha beyan dike:

Bûye miladî sala wek biheşt e

Hezar û neh sed û hem sî yû heşt e

Di huvdê martê ve subha munewwer

Temam bû xatima ew subhetê zer

Welê sala me ya romî, hezar e

Û hem sê sed û pencî yû çar e

Ji marda wê çîye şeş ro wuha tam

Xelas bû xatima vê IQDÊ DURFAM

Direct: dar, dra hêşîn

derîxa: Hey li min! Hey wax!

Dilçak: dilqelş

qijal: qijika reş

nîk: pak, delal, xweşik

çapik: zû, bi lez û bez

ekku: qijik, qijal

rûbeh: roví

îsa: çirîsî, şewqda

ehsenu'ssewt: dengê xweş

belabil: piranîya "bilbil" e.

enadil: piranîya "endelîb" e: bilbil

muhtela: bi bela

abid: Kesê ku perestîne dike

zahid: Kesê ku bi tenê û di tarîfî û birçîtîyê de ji Xwedê re îbadetê dike, ji bo ku bibe şêx.

çu: wek, mîna, fena

salik: endamê şexîttîyê

werd: gul

merdum: meriv

guftar: peyv, xeberdan

seyyad: nêçîrvan,

Kanlı Irak hükümeti, bir Kürdistan kenti olan Helebçe'ye kimyasal gaz yağdırarak kadın, çocuk, yaşlı, genç binlerce insanı katletti ve bir okadarını da ağır yaraladı. Yirminci yüzyılın bu son çeyreğinde, Kürt halkının düşmanları ne kadar barbar ve kandökücü olduklarını bir kez daha tüm dünyaya gösterdiler. BERHEM.

GENELKURMAY HARP TARİHİ BAŞKANLIĞI
BELGELERİNDE

ŞEYH SAİT AYAKLANMASI
VE BASTIRILMASI

(13 Şubat–31 Mayıs 1925)

8. Sıkıyönetim İlanı:

Aldığı çağrı üzerine 21 Şubat 1925 günü Ankara'ya gelen İsmet İnönü kendisini istasyonda karşılayan Cumhurbaşkanı Atatürk ile birlikte doğruca Çankaya'ya giderek durumun incelenmesi ve tartışılmasına başlamışlardı. Bu sırada Bakanlar Kurulu da önemli bir toplantı yapmakta ve ayaklanmanın bastırılması için alınması gerekli tedbirleri görüşmekte idi.

Aynı günün gecesini; Başbakan Fethi Okyar, Meclis Başkanı Kazım Özalp ve Halk Partisi Genel Başkan Vekili İsmet İnönü, Atatürk'ün başkanlığında toplanarak Büyük Millet Meclisi Başkanlığına şu yazının gönderilmesine karar vermişlerdi:

Büyük Millet Meclisi Başkanlığına

Ergani ilinin bir kısmında devletin silahlı kuvvetlerine karşı olan ayaklanma Diyarbakır, Elazığ, Genç illerine de geçmiş ve genişlemeye müsait görünmüş olduğundan Muş, Ergani, Dersim, Diyarbakır, Mardin, Urfa, Siverek, Siirt, Bitlis, Van Hakkari illeri ile Erzurum ilinin Kiğı ve Hınıs ilçelerinde bir ay süre ile sıkıyönetim ilan edilmiştir. Anayasanın 86.maddesi gereğince keyfiyeti yüksek meclisin onayına arz ederim.

Başbakan

Fethi Okyar

23 Şubat günü hükümet, durumu ve alınacak tedbirleri Halk Partisi Meclis Grubuna arz etti. Gupta İnönü de söz almış ve Parti Genel Başkan Vekili sıfatıyla yaptığı konuşmada, cumhuriyetin ilanından sonra eski devir taraftarları ile mürteciler tarafından öteden beri yapılmakta olan kışkırtmaları birçok örnekler vererek açıklamış ve bu defaki olaya değinerek olayın, bugün olmasa bile, ilerde nasıl olsa meydana geleceğini, düşmanların ötedenberi dini vasıta edip siyaset yaptıklarını açıklamıştı.

İnönü, Halk Partisi Hükümetinin bu mesele karşısında kesin tedbirler almış olduğunu, bundan sonra alınması gereken tedbirlerin de kesinlikle gecikmeyeceğini, meselenin herhalde ve esaslı surette kökünden bitirileceğini söyleyerek;

"Bizim güvenimiz, parti olarak itimat etmek ve bu gibi olaylara karşı şiddetle hareket eden ve edecek olan hükümete yardım etmektir" dedi. İnönü'den sonra söz alan Adalet Bakanı Esat Bozkurt, hükümetin, meclise teklif edeceği şu kanun maddesini okudu:

"Dini alet ittihaz edenler ve bu suretle zihinleri karıştıranlar en az iki sene kürek, en ağır idam olmak üzere cezalandırılır".

Parti grubunda birçok milletvekilleri söz almış ve bunlardan özellikle Aydın milletvekili Doktor Reşit Galip, karşı ihtilalcilerin en sert tedbirlerle yok edilmelerini istemişti.

24 Şubat öğleden sonra Büyük Millet Meclisi Umumi Heyeti toplanmıştı. Başbakan Fethi Okyar mecliste yaptığı konuşmasında (özetle):

Sıkıyönetimin ilan edildiğini ve bu tedbire sebep olan olayları sırasıyla anlatmış ve demiştir ki; ayaklanma olayının önem ve ciddiyet kazanması karşısında civarda bulunan müfrezelerle diğer faydalanılabilir askeri kuvvetlerin yardımı ile ayaklanmanın bastırılmasını mümkün görmeyen hükümet, daha önemli kuvvetler gönderilmesini kararlaştırmış ve gereken tedbirleri almıştır. Seferber hale getirilecek büyük kuvvetler, asilere yakın zamanda Türkiye Cumhuriyetinin tedip ve tenkil sillesini indirecektir.

Elazığ'ın düşmesine kadar olan bütün bu olaylar, meselenin askeri yönünü açıklar. Siyasi niteliğine gelince; asilerden ele geçirilen belgelere göre:

Bir mektupta; güya Türkiye Cumhuriyeti o çevrede 800

kişinin katline emir vermiş ve bunlar içerisinde Şeyh Sait de varmış. Bu haberi de para karşılığında elde etmiş, bundan kurtulmak isteyerek önceden hazırladığı ayaklanmayı yapmaya mecbur olmuş. Bu ayaklanmayı yapmaktan maksadı şeriatı sağlamaktan ibaretmiş.

Diğer bir belgede, hilafet ve şeriatın, Abdülhamid'in oğullarından birine verilmesi istenmektedir. Bundan başka Diyarbakır'da ayaklanma ile ilgili olduğu anlaşılan bazı unsurların 19 Şubatta hükümet konağı civarında bıraktıkları ve el yazısı ile yazılmış iki bildirgede, Gazi'ye, Orduya, subaylara, generallere ve memurlara ağız dolusu küfür edilmektedir.

Diğer bir belgede ise; bu hareketin iki seneden beri düşünülmekte olduğu ve Şeyh Sait'in gerçek İslam dinini yeniden yaratmak için Allah tarafından memur edildiği yazılıdır.

Diğer yandan; Şeyh Sait, Kozan ileri gelenlerinden birine gönderdiği bildirgede "1300 seneden beri Cenabıhakkın Peygamberimizi göndermekle yaydığı ve bildirdiği dinimizi yok etmeye çalışanlara karşı harp ilan ettiği ve bunda kendisine yardım edilmeyecek olursa, cümlenin yok olacağı" yazılmaktadır.

Dış sorunların çözümlenmek üzere bulunduğu sıralarda, meydana gelen bu ayaklanmaların nedeni ve kaynakları araştırıldığı zaman görülüyor ki gerçek nedenler, asiler ve mürettepleri tarafından halka açıkça belirtilmemektedir. "Din yok oluyor, İslamiyetin yok olmasına yürünüyor, dinin yaşatılmasına ve korunmasına Allah tarafından Şeyh Sait memur edilmiştir" denilmiş ve Sait'e Mehdi süsü verilmiştir. Bu suretle zavallı halk en can alacak bir noktadan aldatılmıştır. Öteden beri bütün felaketlerimiz, aynı silahın kullanılması sonucu olmuştur. En yakın ve dikkate değer olaylardan örneğin Arnavutluk ayaklanmasından, 31 Marttan söz edecek olursak, bu olaylarda kullanılmış olan vasıta ve kışkırtmaların bu günkü olayda da kullanılmış olduğunu görürüz. O zaman da "Şeriat, din mahvolmuştur. Ey ahali kalkınız" diye zavallı ahali, vatan aleyhine kaldırılmış, din aleyhine hareket ettirilmiştir.

Gerek 31 Mart ve gerekse Arnavutluk ayaklanmasının Türk Milletine vurduğu darbelerden, Türkiye Cumhuriyetini korumak için hükümetiniz her türlü tedbirleri almaya azmetmiş ve karar vermiş bulunuyor. Bu ayaklanmayı hazırlayan ve kışkırtanlar milletin esenliği adına en ağır cezalarla ve şiddetle cezalandırılacaktır. Başlayan hareketler yakında sonuçlarını gösterecektir.

Türkiye Cumhuriyetinin Anayasasının ikinci maddesi gereğince Türkiye'nin dini İslam dini olduğu yazılı bulunduğu halde, ülke dahilinde fitne çıkarmak için din ve mukaddesat alet ittihaz edilerek halkı vatan ve cumhuriyet aleyhine kışkırtanlar hakkında bazı kanuni yargılar koymak zorundayız.

Hükümet bugün yüksek meclisinize bir kanun önerisi getirecektir. Bundan başka çok kuvvetli askeri tedbirler alınmış ve bundan önce hepinize okunmuş olan tezkerede adı geçen bölgelerden başka, görülen lüzum üzerine dünden beri Malatya'da da sıkıyönetim ilan edilmiştir. Sıkıyönetimin onaylanmasını ve alınacak tedbirler için lüzumlu askeri harcamaların kabulünü yüksek heyetinizden rica ederim".

Başbakan Fethi Okyar'dan sonra muhalefet adına Terakkiperver Cumhuriyet Partisi Başkanı General Kazım Karabekir, partisi adına şu demeçte bulundu:

"Hükümetimizin bildirdiğine göre, doğu illerimizin bazı yerlerinde bir kısım zorbaların dış kışkırtmalara kapılarak ve dini alet ittihaz ederek halkı kışkırtmakta oldukları anlaşılmaktadır. Bunun için hükümetin sıkıyönetim ilan etmesi doğrudur.

Efendiler, dini alet ittihaz ederek milli mevcudiyeti tehlikeye koyanlar lanete şayandır. Bu hareket vatana ihanettir. Şunu cihan bilsin ki, dışarda veya içeride herhangi bir tehlike karşısında bu vatanın evlatları her vakit tek vücut halinde tehlikenin karşısına dikilecektir. Hükümetimize bütün kuvvetimizle yardımcıyız. Bu itibarla hükümetin bu husustaki açıklamasını ve tedbirini uygun görüyoruz".

Muhalefetin uzun uzun alkışlanan bu demecinden sonra meclis, sıkıyönetimi oybirliği ile onaylamış ve Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt'un önerisi ile Hiyaneti Vataniye Kanununa bir madde eklenmesi hakkındaki öneri acele olarak görüşülmeye başlanmıştı. Oybirliği ile kabul edilen bu kanun maddesi aynen şöyle idi:

"Dini veya mukaddesatı diniyeyi siyasi gayelere esas veya alet ittihaz etmek maksadı ile cemiyetler teşkili yasaktır. Bu gibi cemiyetleri teşkil edenler veya bu cemiyetlere dahil olanlar vatan hayini sayılırlar. Dini veya mukaddesatı diniyeyi alet ittihaz ederek devlet şeklinin değiştirilmesi veya devlet güvenliğinin bozulması veya dini veya mukaddesatı diniyeyi alet ittihaz ederek her ne suretle olursa olsun ahali arasında kargaşalık ve bölücülük için gerek tek başına ve gerek toplu olarak sözlü veya yazılı veya fiili bir şekilde veya konuşarak veyahut yayım yapmak suretiyle harekette bulunanlar vatan haini sayılır".

9. Tenkil Planı:

24 Şubat 1925 günü yapılan Büyük Millet Meclisi toplantısını ilgi ile takip eden Atatürk, önce Çankaya'da Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak, İkinci Başkanı Kazım Orbay ve İnönü ile birlikte askeri tenkil planını tertitlediler. Bu plana göre ayaklanma bölgesi en kısa zamanda büyük kuvvetlerle sarılacaktı. Harekat; Erzurum, Erzincan, Sivas, Diyarbakır ve Mardin üzerinden gönderilecek birlikler tarafından yapılacak ve hava kuvvetleri derhal harekete geçeceklerdi. Mardin üzerinden gönderilecek birlikler güney demiryolları ile nakledilecekti.

Yığınak tamamlanuncaya kadar ayaklanma bölgesindeki birlikler çok şiddetli mukavemet göstermekle beraber, ana kuvvetler yerleşip mevzie girmeden, geniş çapta taarruz ve takip hareketlerinden kaçınılacaktı. Yetersiz kuvvetlerle yapılacak taarruzların başarısızlığı, asilerin morallerini artıracığı gibi, ordu birliklerinin zayıyatını çoğaltmaktan başka fayda vermeyecekti.

Ankara'da devam eden siyasi faaliyetlerin yanısıra askeri tedbirler de alınıyor ve ayaklanma bölgesindeki hareket önemle izleniyordu.

25 Şubatta Genelkurmay başkanlığı; Elazığ'ın düşmesi ve ayaklanmanın süratle genişlemesi yüzünden kuzeydeki 6.,8.,9.Kolorduların sevk ve idaresini doğruca üzerine almış ve ayaklanma bölgesinin kuzey cephesini 8.Kolordunun, batı cephesini ise 6.Kolordunun sorumluluklarına vermişti. Bölgenin doğu ve güney cephelerinin sevk ve idaresini 3.Ordu Müfettişliğine bırakmış ve bu cephelerde daha ziyade toplu bulunmak zorunluluğu dolaysıyla üç alayın Bitlis'te, üç alayın da Diyarbakır'da toplanması gerektiğini, Aşıta'daki Mürettep Hudut Taburunun yerinde kalmasını, bölgede perakende ve müteferrik birlikler bırakılmayarak özellikle topların ve makineli tüfeklerin tümenler yanında toplu bulundurulmasını ve 6.Kolordu Karargahının derhal Sivas'a gelerek İzoli'deki müfreze ile, Malatya ve Arga civarındaki birlikleri emrine almasını emretmişti.

Genelkurmay Başkanlığı 26 Şubatta verdiği diğer bir emirde;

Halen askerin bulunduğu bölgenin Genç, Lice, Alibardak, Elazığ, Çan olduğunu belirtmiş, 3.Ordu Müfettişliği ile kolorduların istihbarat ve harekatla görevli olacakları bölgeleri şöyle ayırmıştı:

Genç-Hıms hattı (hariç) ile Erganimadeni-Fırat hattı (dahil) arasındaki bölge 3.Ordu Müfettişliğine;

Genç-Hıms (dahil) ile Kığı-Bayburt hattı (hariç) arasındaki bölge 9.Kolorduya;

Kığı-Bayburt hattı (dahil) ile Elazığ- Çemişkezek-Karahisar (hariç) hattı arasındaki bölge 8.Kolorduya;

Elazığ- Çemişkezek- Karahisar (dahil) ile Erganimadeni (hariç) Malatya (dahil) hattı arasındaki bölge 6.Kolorduya;

Ergani-Fırat hattı batısındaki bölge 5.Kolorduya verilmişti.

10. Hükümet Değişikliği:

Ankara'da bir yandan karar altına alınan askeri tedbirler uygulanırken öte yandan karşı ihtilalin kapsamı ve tamamen bastırılması için lüzumlu idari ve siyasi tedbirler üzerinde tartışmalar devam ediyordu.

Başbakan Fethi Okyar, karşı ihtilali, irticai bir ayaklanma hareketi niteliğinde görüyor ve bunun doğu illerine inhisar ettiğini kabul ederek, sıkıyönetim tedbirlerinin yeter geleceğini ileri sürüyordu. İnönü'nün temsil ettiği grup ise; doğu ayaklanmasını geniş bir karşı ihtilal teşebbüsünün ancak bir safhası olarak anlıyor, rejimi devirmeye yöneltilmiş memleket çapında bir kargaşalık hareketinin yok edilmesi ve ihtilali tamamlayacak olan devrim hamlelerinin yapılması için lüzumlu koşulları yaratacak en sert tedbirlere hemen baş vurulmasını istiyordu. Bu tedbirlerin başında İstiklal Mahkemelerinin kurulması, ihtilal ve devrim ilkelerine aykırı yayın yapan gazete ve dergilerin kapatılarak sahip ve yazarlarının cezalandırılması geliyordu. Bu arada muhalefet partisinin taşra teşkilatında karşı ihtilali destekleyici faaliyetin gittikçe arttığı görülüyordu. Hatta Başbakan Fethi Okyar, Terakkiperver Cumhuriyet Partisi şefleri ile görüşerek bu hususa dikkat nazarını çekmiş ve parti teşkilatını ya firenemelerini yahut da büsbütün kaldırmaları lüzumunu işaret ve ihtar etmişti.

Nihayet Halk Partisi Meclis Grubu 2 Mart 1925'te yaptığı toplantıda, karşı ihtilal hareketini bütün ayrıntıları ile inceledi. Konuşmaları Cumhurbaşkanı Atatürk de Parti Genel Başkanı sıfatıyla takip etmiş, hatta söz alarak parti grubunun kendisinden rica ettiği noktaları açıklamıştı. Grup toplantısında özellikle İstiklal Mahkemeleri teşkili, basının kontrolü ve muhalefet partisindeki karıştırmacı hareketlerin önlenmesi hususundaki tedbirler üzerinde durulmuştu. Parti

grubundaki tartışmalardan anlaşıldığına göre, Fethi Okyar kabinesinin ilan ettiği sıkıyönetim rejiminde Başbakan, bazı hafifletmeler yapmak istemiş ve kabine üyeleri arasında bu yüzden anlaşmazlık çıkmıştı. Özellikle Adalet Bakanı Mahmut Esat Bozkurt, Deniz Bakanı İhsan, Ticaret Bakanı Ali Cenani ve İçişleri Bakanı Cemil Uybad evvelce verilen kararın değiştirilmesine, hatta geri bırakılmasına kesin olarak karşı koymuşlardı. Bunun üzerine parti grubunda yapılan uzun tartışmalar sonunda "Cumhuriyetin en uzak tehlikelerden dahi korunmasını ve halkın sükun ve tam bir rahata kavuşmasını, hükümetin kendisine düşen görevleri yapmada çok azimli ve ileri görüşlü olmasını" isteyen bir önerge verilmiş ve 60 muhalife karşı 94 oyla kabul edilmişti.

Fethi Okyar bu önergenin kabulünü, hükümetin, sözkonusu meselelerde gerekli ileri görüşlülüğü ve azmi gösteremediğinin parti grubunca kabul edilmesi anlamında almış ve haklı olarak Cumhurbaşkanı Atatürk'e istifasını vermişti.

3 Mart 1925 günü yeni hükümetin teşkiline memur edilen İsmet İnönü 24 Mart günü kurduğu kabineyi Halk Partisi Meclis Grubuna taktim etmiş ve içişleri programı olarak karşı ihtilalin bastırılmasındaki şu tedbirleri Meclis Grubu Heyetine anlatmıştı:

"Sıkıyönetim ilan olunan bölgelerdeki suçlar için bir İstiklal Mahkemesi teşkil edilecektir. Sıkıyönetim dışında kalan memleket parçalarında işlenen siyasi ve asayiş suçlarına bakmak üzere de Ankara'da ayrıca ikinci bir İstiklal Mahkemesi kurulacaktır. Ayaklanma bölgesindeki İstiklal Mahkemesinin idam kararları derhal, Ankara İstiklal Mahkemesinin kararları ise meclisin onayından sonra yerine getirilecektir.

İç politika durumu ile ilgili bütün teşkilat, tesisat ve neşriyat, hükümetin isteği ve Cumhurbaşkanı'nın onayı ile menedilecektir. Bu gibi yayınlarda bulunan gazeteler kapatılabilecek ve bunların sahip ve yazarları Ankara İstiklal Mahkemesine verilecektir".

Parti Grubunun onaylaması alındıktan sonra, derhal Meclis Umumi Heyetine arzedilen yeni kabine ve hükümet programı, 23 muhalif ve 2 çekimsere karşı 155 oyla kabul edildi ve ayrıca hükümetin isteği üzerine ilk tedbir olarak uzun tartışmalara yolaçan Takriri Sükun Kanunu 22 muhalife karşı 122 oyla kabul edilmiş oldu.

Hükümet değişikliği yapıp yeni bir programla iş başına

gelen İnönü hükümeti, karşı ihtilali bastırmak için gerekli tedbirleri alırken Cumhurbaşkanı Atatürk 5 Mart 1925'te şu bildirgesi ile milleti göreve çağırıyordu:

"Genç'te başlayıp Elazığ ve Diyarbakır merkezleri hudutlarına kadar genişleyen olay, kanunen suçlu olan bazı nüfuzluların din maskesi altında niteliğini örtmeye çalıştıkları teşebbüslerinin mahsulüdür.

Asiler, memleketin her tarafında devlet kuvvetlerinin zayıflatılması için bir süreden beri çeşitli şekillerde sürüp giden faaliyetlerinin, geniş etkiler vücuda getireceğine dayanmışlardır. Olay, bütün vatandaşlarca nefretle karşılanmış ve civar bölge halkı, ani bir karşı koyma duygusu ile cumhuriyetin savunması için ayaklanmışlardır.

Büyük Millet Meclisinin maddi ve manevi kuvvetleri ile cihazlanmış olan Cumhuriyet Hükümeti asilere karşı gerekli silahlı vasıtaları yöneltmiş ve pek yakında kesin sonuçlar meydana getirecek etkili tedbirler alınmıştır. Bununla beraber, Cumhuriyet Hükümeti, bütün memlekette rahatlık ve sükuneti, güvenlik ve asayiş tehdit edebilecek bütün unsurlara karşı özel kanunla önleyici yetki almış ve bu yetkiyi azim ve inançla derhal uygulamak kararını vermiştir.

Cumhuriyetin hürriyet ve nimetlerini, cumhuriyetin kendisini yıkacak yayınlar ve zehirlemelere ve Cumhuriyet Ordusunu ve zabitasını herhangi bir sebeple küçümsemeye ve hafif görmeye vasıta sayacak olanların en şiddetli kanun yargıları ile takip edilmelerine ve bastırılmalarına karar verilmiştir.

Vatanın bir köşesinde ammenin rahatını bozan olayın yalnız oradaki vatandaşların değil, en uzak yerlerdeki vatandaşların rahatını, saadetini, çalışma, ekonomi ve üretim hayatını etkilediği ve zarara soktuğu sabittir. Bu itibarla her saadetin ve faaliyetin, özellikle ekonomi ve ticaret gelişmelerinin ilk şartı, güven ve asayiş, bozulması imkansız güçte bulundurmaktır. Bu sebeple de Cumhuriyet Polisi ve Jandarmasının ve Cumhuriyet Ordusunun şeref ve itibarı her düşüncenin üstündedir. Bu şeref ve itibara uymak hususunda vatandaşlarımızı uyanıklığa davet ederim. Bu münasebetle ve gurur duyarak demek isterim ki, vatanın her tarafındaki hassaslık ve gösteriler dolayısıyla kahraman milletimiz, Cumhuriyeti, sükun ve asayiş herhalde korumak için kuvvetli ve metin iradesini bir kerre daha açığa vurmuştur.

üst kademedeki memurlarla geçmiş şan ve zaferle dolu olan Cumhuriyet Ordusu mensuplarının, vatanın iç ve dış

bütünlüğü uğrunda fedakarlık ve yüksek vazife hislerini beklerim.

Büyük Millet Meclisinin kabul ettiği kanun, bütün hükümet memurlarına, kanunun gözönünde bulundurduğu herhangi bir olayı, olduktan sonra bastırmaktan ziyade, o olayı olmadan önlemek görevini yüklemiştir. Bu görevin eksik yerine getirilmesinden doğacak sorumluluğun ısrarla takip edileceğine şüphe edilmemelidir. Devletin sarsılmaz nüfuz ve kudreti, sokaklarda saldırgan sarhoşların, dağlarda hırsızların, herhangi maksatla Cumhuriyetin silahlı vasıtalarına karşı koymaya yeltenen asilerin ve milletin masum fikirlerini karıştırıp bozanların, mümkün olan süratle bastırılmasını emretmektedir.

Sivil ve asker devlet memurlarını, her şeyden önce bu yüksek görevlerini duraksamadan ve şiddetle yerine getirmeye davet ederim".

11. İstiklal Mahkemelerinin Kurulması:

Mecliste güven oyu alan İnönü Hükümeti, programındaki hususları sırasıyla ve süratle uygulamakta idi. Taktirî Sükun Kanunundan sonra İstiklal Mahkemelerinin kurulmasına dair şu öneriyi Meclis Umumi Heyetine sunmuştu:

"31 Temmuz 1922 tarihli İstiklal Mahkemeleri Kanununun verdiği yetkiye dayanan hükümetimiz, askeri hareket bölgesinde usulüne göre derhal bir İstiklal Mahkemesinin kurulmasını zorunlu görmekte ve bu mahkemece verilecek idam kararlarının da aynı kanunun 5.maddesi gereğince durumun özelliği ve aceleciliği dolayısıyla Yüksek Meclisce onaylanmaksızın yerine getirilmesine müsaade ister. Bundan başka olağanüstü durum dolayısıyla ilan olunan seferberliğin , milletin ve Cumhuriyetin emanetini bozan çeşitli ve irticai propagandaların, teşebbüslerin ve hareketlerin, bunlara mahsus kanunlara göre yasak edilmeleri ve cezalandırılmaları hususlarının da yerine getirilmesi maksadı ile ve aynı tarihli İstiklal Mahkemeleri Kanununun 1.maddesi gereğince idam kararları Yüksek Meclisce onaylanmak ve merkezi Ankara olmak üzere, yargı bölgesi askeri hareket bölgesi dışındaki illere şamil olmak üzere derhal ikinci bir İstiklal Mahkemesinin kurulması teklif ve rica olunur".

Hükümetin bu önerisi de kabul olunarak her iki İstiklal Mahkemesi için 7 Mart 1925'te başkan, savcı ve üye

seçilmesine karar verildi.

Yeni hükümet göreve başlamış, doğu illerinde ilan edilen seferberlik hızlanmış ve ilk yardım kuvvetleri Diyarbakır'a gönderilmişti.

Ankara'da siyasi ve askeri kararlar alınır ve uygulanmasına geçilirken ayaklanma bölgesindeki durum da bütün hassasiyetini muhafaza etmekte idi.

7.Kolordu Komutanlığının 1 Mart 1925 tarihli emrinde:

Diyarbakır'ın kuzey doğusunda Alibardak civarında bulunan 21.Süvari Alayından iki bölüklük müfrezinin 28 Şubat sabahı 300-400 kadar asinin taarruzuna uğrayarak Perçin doğrultusunda çekildiği;

Diyarbakır şehrinin içerisinde ve dışarısında alınmakta olan savunma tertibatından 3. ve 54. süvari alaylarının birer bölüğünden müteşekkil müfrezinin şehrin güneyindeki Silvan köprüsünü savunmakla görevlendirildiği;

Kolordunun 17.Tümenle ulaşımı kesildiği taktirde kolordunun evvelce verilen talimata göre, Urfa'daki bölük hariç, bütün tümenin Diyarbakır doğrultusunda hareket etmesi ve bu sırada Diyarbakır'a gelmekte olan 36. ve 63.Alaylar ile bataryayı da emrine alması ve asilerin arkasından taarruz etmesi istenmekte ve halen 36.Alaydan bir taburun Midyat- Diyarbakır arasında yürüyüşte, alay karargahı ile diğer kısımlarının Midyat'ta bulunduğu ve bu alayın diğer kısımlarının ancak 4 Martta Midyat'a gelebileceği belirtilmiş bulunuyordu.

Kolordu ayrıca; 1.Süvari Tümeni emrinde bulunan Kolordu Süvari Bölüğünün Diyarbakır'a dönmesini, 1.Süvari Tümenininin müfrezeye halinde Tümen Kurmayı Binbaşı Rasim emrinde Maden'de kalarak Diyarbakır istikametini örtmesini, 17.Tümenden Binbaşı Ziya ve Yüzbaşı Vasıf komutasında olmak üzere Dirik ve Avniye aşiret kuvvetlerinden mürekkep tahminen 600 kişilik bir müfrezinin 6 Mart sabahı Deve geçidi doğrultusunda hareket etmesini ve bu kuvvete yardımcı olmak üzere 6.Alaydan bir bölüğün müfrezeye katılmasını istemişti.

6 Mart 1925'te, 7.Kolordu Komutanlığı Diyarbakır'ın savunulmasını şu emirle düzenlemiş bulunuyordu:

"1. Asilerin Büyükkadıköy, Fari, Kamşık, Karakilise bölgesinde toplanmakta oldukları ve 6/7 Mart 1925 gecesi Diyarbakır'a baskın yapacakları mevsuken haber

alınmıştır.

2. Kolordu Diyarbakır'ı aşağıda belirtildiği üzere dışarıdan ve içeriden kesin olarak koruyacak ve savunacaktır.

a. Dış savunma hattının işgal ve savunmasına 6.Alay (7.Kolordu Oto Bölüğü bu alay emrindedir) ve 63.Alay memur edilmişlerdir. 6.Alay Lise mektebi, Şehitlik ve Büyük Kışla bölgesinde; 63.Alay da Küçük Kışla, Su kemerleri, Kale suru bölgesinde gösterilen mevzileri tahkim ve inatla savunacaktır. Okul ve kışlaların alt ve üst katlarının savunma durumuna getirilmesi ve kapıları kapanarak son damla kana kadar savunulması ve korunması şarttır.

b. 36.Alay bir taburu ile Mardin Kapı cihetinde; diğer taburu ile Dağ Kapı tarafında her an harekete hazır olarak kolordu emrinde ihtiyatta kalacaktır.

c. İç Kale Komutanı Albay Süreyya, emrindeki kuvvetlerle (7.Kolordu Istihkam Bölüğü, 7.Kolordu Muhafız Takımı, 7.Kolordu 2.Istihkam Bölüğü, mürettep bölük, Jandarma Okulu ve 6 ağır makineli tüfek, il jandarmaları) ağızdan verilen emre göre İç Kalenin surlar üzerinden savunmasını düzenleyecek ve sağlayacaktır. Bu

arada Urfa kapısının kapanması ve barikatlanması ve Mardin Kapının keza barikatlanması, bütün kapı ve gediklerde savunucular bulundurulması ve surlar üzerinde ağır ve hafif makineli tüfeklerin uygun yerlere yerleştirilmesi ve tüfekli ve bombalı erler bulundurulması suretiyle kapı ve gediklerin ateşle savunulması ve korunması düzenlenmiş olacaktır.

Yalnız Dağ Kapısı ile hapisane arkasındaki sur kapısının savunmaya hazır durumda, ileri mevzideki savaşçıların gidiş gelişi için açık bulundurulması lazımdır.

d. Dış savunma hattının yakınsak, yoğun ve sürekli bir topçu ateşi altında tutulması maksadı ile sahra ve dağ bataryalarının yerleştirilme tarzı ve ateşlerinin tevzih ve tanzimi hakkında Müfettişlik Topçu Uzmanı Albay Avni gerekli emirleri almıştır. Bütün topçu kıtaları bu albaydan emir ve görev alacaklardır. Topçu ateşi o suretle tanzim edilmelidir ki, yaklaşan asi cephelerinin hiç bir noktası yakınsak ve şiddetli bir ateşten yoksun kalmayın. Topçu kıtaları aynı zamanda yakın ve uzak ileri arazinin gözetlenmesini de üzerine almalı ve göreceği şeyleri en kısa vasıta ile bildirmelidir.

3. Kasabaya hariçten yaklaşmayı, 17.Tümen Komutanı ile 3.Süvari Alay Komutanı vaktiyle keşif ve ihbar etmeye zorunludurlar. Bunun için gereken tedbirleri akşamdan itibaren almalıdırlar.

4. Süvari Alayı kasaba çevresinde muharebe devam ederken asilerin yan ve gerilerine gayet faal bir surette

etkili olmayı asla gözden uzak tutmamalıdır. Alayın köprü başındaki bölümü, köprüyü kesin surette savunarak asileri buradan geçirtmemekle yükümlüdür. Bu görevin kolaylaştırılması için köprüyü bu akşamdan itibaren muhtelif yerlerinden mahalli vasıtalarla barikatlaması ve ağır makineli tüfeklerini köprü üzerini ateş altına alacak şekilde yerleştirmesi lazımdır. Bölük, emirleri doğrudan doğruya Kolordudan alır. Eğer bu irtibatı bulamazsa süvari alayına başvurur ve süvari alay komutanı da bu bölükle irtibatı daima göz önünde bulundurur.

5. Merkez Komutanı, kasabanın içinde sükunetin korunmasına memurdur. Bu husus şunlar göz önüne alınarak sağlanmalıdır:

a. Genellikle surlara ve özellikle kapılara ve gediklere ahalinin yanaşması kesinlikle menedilecek ve uymayanlara karşı zor kullanarak muamele yapılacaktır.

b. Genellikle geceleri geçit yerleri ve civarı çevresinde muharebe devam ettiği zaman gündüzleri ahalinin evlerinde oturması istenir ve dışarı çıkmalarına kesinlikle mani olunur. Dinlemeyenler ve hele silahlı görülenler derhal tedip olunur.

6. Faal durumda bulunan harp tayyaresi bu gün uçarak Mardin'e gidecek ve yarın sabah tekrar Diyarbakır üzerine gelerek muharebe varsa asilere bomba ve makineli tüfek ateşi yapmak suretiyle muharebeye iştirak edecektir. Muharebe yoksa; keşif görevi almak üzere buraya iner. Diğer iki tayyare ve bölümün bomba ve sair gereçleri grupla beraber Dağ Kapısı dışına çıkarılarak kolordudan emir alınır.

7. Bütün kıtalar ve kurumların memurları ve erler bu gece sabaha kadar yerlerinde ve görevleri başında bulunmaya zorunludurlar.

8. 7.Kolordu Muharebe Bölüğü kasabaya nakil ve bütün muhabere şebekesini tanzim, idame ve idaresi ile meşgul olacaktır. Guruptan itibaren emir verilinceye kadar bütün telefon şebekesi yalnız savunma ve inzibat işleri için kullanılır. Günlük işler için telefon şebekesini işgal etmek sorumluluğu gerektirir. Bununla beraber bütün telefon merkezlerinde her zaman için uyanık subay ve memur bulundurmaya zorunluluğu vardır".

12. Asilerin Diyarbakır'a Taarruzu:

Şeyh Abdullah Muş cephesini tutmuş, ilin irtibatını kesmiş ve Varto'yu alarak Erzurum doğrultusunda

ilerlemeye başlamıştı. Ergani ilçesi, daha Piran olayından hemen sonra asilerin eline geçmişti. Bundan sonraki hedef, Diyarbakır'ı ele geçirerek Kürdistan bağımsızlığını ilan etmektir.

Bu amaçta olan Şeyh Sait, emrindeki asilerin büyük kısmını Diyarbakır üzerine göndermiş, kendisi de bir yandan, Ergani ve Ekil taraflarına giderek buradaki şeyhlerle ağaları ayaklanmaya teşvik etmiş, bir yandan da Diyarbakır'daki Zazaları kendi tarafına hazırlamıştı. Hatta tertip ettiği bir Zaza müfrezesini içeridekilere çekirdek olmak üzere daha önceden muhtelif yollarla gizlice şehre sokmuştu.

Bu arada Samahi'ye gelen Şeyh, 7 Mart 1925 gece yarısına doğru Diyarbakır'ın dört kapısına birden taarruza geçilmesini emretmiş ve şehirdeki taraflarına da bu yolda talimat göndermişti.

Şehre hücum edecek asi kuvvetlerin sayısı Şeyh'in dediğine göre 3000, hükümetin tahminine göre 5000 kadardı.

Nihayet, 7 Mart akşamına doğru şehrin, okul ve kıışlarının bulunduğu kuzey kısmından şiddetli bir ateş başladı. Şeyh Sait, asil kuvvetlerini buradan taarruza kaldırmıştı.

Diyarbakır'ın kuzeyinde muharebe bütün şiddetiyle devam ederken asiler güneyden de taarruza geçtiler. Bu suretle Urfa Kapısı hariç, şehrin her yanında muharebeye tutuşulmuştu. Mardin Kapısında başlayan taarruz şiddetlendiği bir sırada surun dışında ve içinde tekbir sedaları yükselmeye başlamıştı. Bu ara Zazaların içeriden açtıkları gediklerden ve kanalizasyon boşluklarından bir miktar asi, surun iç kısmına girerek içeridekilere birleştiler. Bu suretle Mardin Kapısını savunan 63.Alay ve Makineli Tüfek Bölüğü ile bunu takviyeye gönderilmiş olan ihtiyat kıta iki ateş arasında kaldı ve sonunda feci bir boğazlaşma oldu.

Henüz Mardin Kapısı yakınında bulunan bu asiler süngüden geçirildiği bir sırada Alıpınar'dan Mardin Kapısına gönderilen süvari alayı, yandan yaptığı şiddetli ateş baskını ile kapı önündeki asileri tart ve tenkil ederek köprü yolunu tuttu. Bu sayede şehrin güney cephesi kurtarılrken, kuzey cephesindeki asi hücum dalgaları, mevzilerinde kaya gibi dayanan askerlerimiz karşısında durmadan kırılıyordu.

Nihayet 8 Mart 1925 sabahı güneş doğarken, asi kuvvetler, ilk kez karşılaştıkları bu örgütlü ve azimkar

direnme karşısında dayanamayıp dağılık bir halde kaçımağa başladılar.

Ordu birlikleri, asileri yalnız top ateşi ile takip etmişler ve şehir dışına çıkmamışlardı. Bu muharebede asiler 50 ölü, 60 esir verdiler. Ordu birliklerinden de bir binbaşı, yedi subay, beş er şehit, 15 er yaralı verilmiş, 10 hayvan da kaybolmuştu.

Diyarbakır'da asilere indirilen bu ilk başarılı darbe dolayısıyla Cumhurbaşkanı Gazi Mustafa Kemal Paşa 9 Mart 1925'te 3.Ordu Müfettişliğine gönderdiği emirde:

"Diyarbakır'a tecavüz cüretinde bulunan asilerin tenkilinde subay ve erlerimizle, yardımcı kuvvetlerin gösterdikleri fedakarlığı takdir ve ayaklanmanın yakında tamamen yok olmasını bekleyerek hepinize selam ederim" diyerek tebriklerini bildirmiş oluyordu.

23 Şubat 1925'ten itibaren alınmaya başlayan askeri tedbirler, ilk meyvalarını Diyarbakır muharebesi ile verdikten sonra, asilerle askeri kuvvetler arasındaki temas muhafaza edilmiş ve iki tarafın hareketlerinde belirleyici bir manzara görülmeye başlamıştı. Ordu birlikleri Erzurum, Mardin, Diyarbakır ve Malatya bölgelerindeki yığınaklarına devam ederken, asiler, bu istikametlerde genişlemeye ve ayaklanmayı buralara sıçratmaya çalışıyorlardı.

Şeyh Sait, özellikle Dersim ve Muş beylerini kendi tarafına çekmeye çalışıyor ve bunlara bu maksatla adamlar gönderiyordu. Eğer Şeyh Sait bu teşebbüslerine sadece Kürdistan Bağımsızlığı adına ve daha önce girişmiş olsaydı, ayaklanmayı Dersim ve Muş'a da bulaştırması muhtemeldi. Fakat ayaklanmanın gayesi dini kurtarmak ve özellikle Osmanlı Halifeliğini yeniden kurmak şeklinde gösterilince, Genç ve Diyarbakır dışında bulunan ve Şeyh Sait'in manevi nüfuzu altında bulunmayan Kürt aşiretlerine, ayaklanmayı iltifat ettiremedi. Kaldı ki Şeyh Sait, ayaklanmanın ilk hedefi olan Diyarbakır'ı zaptedememiş ve Cumhuriyet Hükümeti de ayaklanmayı basturmak için çok kesin tedbirler aldığına fiilen göstermişti. Özellikle bu nokta, ayaklanmaya her zaman eğilimli olan Dersim ve Muş beylerini, bu defaki ayaklanmaya sevk etmemiştir.

Diyarbakır muharebesi, ayaklanmanın dışarıdan desteklendiği ve yabancı ülkelerde Kürdistan Krallığının beklendiğine dair bazı delillerin ortaya çıkmasına da vesile olmuştu. Zira, muharebenin hemen ertesi günü 9 Mart 1925'te İngiltere'den içinde bazı silah fabrikalarının

katalogları ve mektupları bulunan ve üzerlerinde "Kürdistan Kraliyeti Harbiye Nazırlığı" adresi yazılı zarflar Diyarbakır'a gelmişti.

Anlaşıyor ki ayaklanmanın çıkacağı ve yeni Kürdistan Başkentinin 9 Mart 1925'te Diyarbakır'da kurulmuş olacağı bu kadar iyi ve güvenle biliniyordu.

13. Hazırlığın Son Safhası ve Ayaklanma Bölgelerindeki Olaylar:

(Bu bölümün girişinde "ayaklanmayı tenkille görevli birliklerin" 7 Mart 1925 tarihindeki mevzilendirilişini gösteren uzun, sıkıcı ve okuyucu bakımından yararlı olmayan bir bölüm yer alıyor. Bu nedenle onu sunma gereğini duymadık- BERHEM.)

Asilere kesin darbenin indirilme zamanı artık yaklaşmıştı.

Genelkurmay Başkanlığı ayaklanma bölgesindeki il ve ilçelere 9 Mart 1925'te yayınladığı şu bildiğe ile son uyarıyı da yapmış oluyordu:

"Harekata katılacak birliklerimiz hazırlıklarını tamamlamıştır. Birkaç gün kadar tedip hareketi yalnız asiler üzerine yöneltilen ve Cumhuriyet Hükümetine ayaklanmış olanlara şiddetli darbeler indirilecektir. Kültür ahali gibi Cumhuriyete sadakatlarını ve asilere muhalefetlerini fiilen gösterecek ve ispatlayacak olan masum halkın bu şiddetli darbelere korunması istenmektedir. Bu sebeple ayaklanmaya fiilen muhalif olan köylerin derhal en yakın sivil ve askeri Cumhuriyet memurlarına baş vurarak ayaklanma ile ilgili olmadıklarını ve gönüllü hizmete hazır olduklarını bildirmeleri lazımdır. Düşman parası ile satın alınmış asi reislerinin kışkırtıcılık ve bozgunculuklarına bilmeyerek katılmış olan köyler ahalsinin ve hatta kışkırtıcı ve bozguncu asi reislerini yakaladıkları ve Cumhuriyet Hükümetine teslim ettikleri takdirde, bu gibi kandırılmış köyler halkı dahi kendilerini kurtarmış olurlar. Her kesin bilmesi için bildiğe sivil ve askeri bütün Cumhuriyet Hükümeti memurları tarafından bölgelerindeki en küçük

köylere kadar ve her araca baş vurarak derhal yayılacak ve ilan edilecektir".

a. Diyarbakır Kesiminde:

10 Mart 1925'te ilk birliklerin Diyarbakır'a yetişmesi ile

seferberliğin etkisi dokuz günde kendini göstermiş oldu. Aynı gün yayınlanan resmi tebliğde;

"Genel tenkil tedbirlerine devam olunduğu, Diyarbakır cephesinin sakin olduğu" bildirilmekte idi.

7.Kolordu Komutanlığı 14 Martta 17.Tümen Komutanlığına verdiği emirde:

"Alınan haberlere göre, asi Şeyh Sait'in ikinci kez Diyarbakır'a taarruz edeceği anlaşılmaktadır. Asilerin biri Kadıköy'ler, diğeri Dinkişon dolayında olmak üzere iki yerde yoğunlaştıkları anlaşılırsa da gerçek taarruzlarını hangi bölgeye yöneltecekleri kestirilemez.

Asilerin önce Alıpınar'a, sonra da Diyarbakır'a taarruz edeceği hakkında haberler olduğu gibi, Urfa Kapısı doğrultusunu denemeye kalkışması da hatıra gelebilir. Bu sebeple, kolordu bu gece de güvenlik ve işgal tertibatını artıracak ve özellikle şu hususları sağlayacaktır:

Gedikler olağanüstü önemdedir. Bunların sur üzerindeki bombacıları ve sur arkasındaki gözcü ve savunucuları pek muntazam bir halde tertip olunmalıdır. Sur üzerindeki gediklerin bomba ile savunulması hiç bir zaman sadece erlere bırakılmayacak bu işe mümkün olduğu kadar subay ayrılacaktır.

Mehtap olmadığı için belli aralarla sur üzerinde aydınlatma tabancaları kullanılacaktır. Şehirde yangın çıkması ihtimaline karşı Merkez Komutanlığı gerektiği taktirde bu iş için 6.Alay ve 23.Alay 1.Tabur Komutanlıklarına baş vuracak ve bu istek derhal yerine getirilecektir.

Muhaberenin çabuklaştırılması için telefon başlarında mutlaka subay bulunmalıdır.

17.Tümenin sur dışındaki kıtalarının, düşmanın yaklaşmasında derhal siperleri işgal edecek tarzda uyanıklığını artırması lazımdır.

6.Alay, 23.Alayın 1.Taburu, 54.Süvari Alayının 1.Bölüğü, Mardin Seyyar Jandarması kolordu ihtiyatı olarak buldukları durumu muhafaza edeceklerdir.

Şehre bir taarruz olduğunda 3.Süvari Alayı, önce verilen emirlere göre hareket edecek ve gereğinde bütün mevcudu ile (ateş ve müsademe kuvveti ile) Diyarbakır'ın kuzey veya güneyine taarruz edecek, düşman üzerine atılmak için hazır bulunacaktır" demekte idi.

b. Varto Kesiminde:

Melikanlı Şeyh Abdullak komutasında Hasnan'lı Halit ve amcası aşiret binbaşısı Kasım ve bağlılarından meydana gelen asiler 11 Mart 1925'te Varto'ya taarruz ettiler. Kasaba halkı da asilere katıldığı için birkaç saat süren çarpışmadan sonra, 12 Mart 1925'te Varto'nun korunmasına memur Muş Estersüvar Müfrezesi erlerinin Genç bölgesinden olanların hıyanetleri yüzünden Varto asilerin eline geçti ve 70 er, bir makineli tüfek ve 86 hayvanla esir oldu.

Bu başarılarından sonra asilerden bir kısmı Bulanık ve Malazgirt üzerine yürüdüler. Buraları da işgal ve devlet binalarını yağma ettiler.

14 Martta yayınlanan bir resmi tebliğde "Varto çevresinde yapılan çarpışmaların birinde Şeyh Sait'in oğullarından birinin öldürüldüğü" bildiriliyordu.

c. Hınıs Kesiminde:

Şeyh Sait'in oğlu Ali Rıza komutasında diğer bir kısım asi kuvvet 11 Martta Hınıs'a taarruz etti ise de başarılı olamadı ve orada gözaltında bulundurulan ailelerini kaçıramadılar.

d. Palu- Çermik Kesiminde:

13 Martta yayınlanan resmi tebliğde; Diyarbakır dolayındaki köylerin geri alınarak temizlendiği anlaşılmış oluyordu. Bu arada, Samahi'den Hani'ye çekilen Şeyh Sait, Palu- Çermik arasında, ağırlık merkezi Hani olmak üzere, yeni bir cephe kurmakla meşguldü.

Ayıklanma bölgesindeki Harekat Komutanlığı, arka arkaya yetişen takviye kuvvetlerinden faydalanarak Şeyh Sait'in muntazam bir cephe kurmasını önlemek istediği için, 14 Martta Çermik doğrultusuna bir kısım kuvvet gönderdi ve burasını yerli halkın da yardımı ile geri aldı. Bu suretle Diyarbakır kuzeyinde ordu birliklerinden müteşekkil bir cephe kurulmuş oldu.

e. Ergani Kesiminde:

16 Mart tarihli resmi tebliğ; "ayıklanma bölgesinin durgun olduğunu, Ergani'yi tutan asilerin dağılmakta olduklarını ve asiler arasında yiyecek sıkıntısının başladığını" bildiriyordu.

f. Çemişkezek Kesiminde:

Koçuşığı Aşireti 20 Martta Çemişkezek'e taarruz etti ise

de başaramayarak çekilmek zorunda kaldı.

g. Ayaklanmaya Katılmayan Aşiretler:

9.Kolordu Komutanının yardımı ile, Beyazıt'taki Celali ve Zeylan aşiretleri;

7.Kolordu Komutanının yardımı ile, Mardin, Midyat, Savur, Nusaybin, Cizre dolaylarındaki Balli, Dekorikiki, Halcan, Ömerkan, Hobige aşiretleri;

2.Tümen Komutanı ve Bitlis Valisinin yardımı ile, Siirt ve Bitlis havalisindeki aşiretler;

Elazığ ve Havalisi Komutanının yardımı ile, Dersim dolayındaki aşiretler ayaklanmaya katılmadılar.

Bu duruma göre ayaklanma bölgesi, Genç ili ile Diyarbakır ve Ergani illerinin bir kısmına inhisar etmek üzere yaklaşık olarak uzunluğu 200 km., genişliği de 150 km. olan 30 000 km. karelik bir sahada mevzii nitelikte kalmıştı.

h. Ayaklanma Bölgesine Tertip Edilen Diğer Birliklerin Durumu:

7.Tümen, 9651 insan, 1746 hayvan mevcudu ile 18 Martta;

41.Tümen, 6665 insan, 1400 hayvan mevcudu ile 19 Martta;

5.Tümen, 10 000 insan, 1200 hayvan mevcudu ile 20 Mart 1925'te buldukları yerlerden trenle Mardin, Diyarbakır doğrultusunda hareket ettiler. Bu duruma göre, artık tıgınak hareketi ağır ağır tamamlanıyordu. 21 Mart tarihli resmi tebliğde; "yapılan keşif taarruzlarından, asilerin rastgeldikleri köylüleri de beraber alarak Dicle'nin doğusuna ve kuzeyine çekildikleri" belirtilmekte idi.

3Diyarbakır ve dolayındaki asilerin 23 Mart 1925 durumu genel oldrak şöyle idi:

Dicle doğusunda; büyük kısmı ile Küçük ve Büyük Kadıköyler- Somahi bölgesinde, diğer kısmı ile Telalu ve güneyinde bulunan asiler, bu sabah kuvvetli bir müfreze ile Telalu genel doğrultusunda yapılan taarruzumuz karşısında Büyükkadıköy istikametinde çekildiler.

Dicle doğusundaki asilerin faaliyet alanı; şimdiye kadar hükümet lehinde olan Silvan ilçesinin Şemşem- Ekrek- Mirahorani- Sofyani- Safyan batı hududu ile sınırlanmakta idi.

Dicle batısındaki asiler ise; büyük kısmı ile şimdilik Konakşor deresi ile Dinkışon bölgesinde bulunmakta idi.

(Yine bu bölümde de 23 Mart 1925'te "tenkil kuvvetleri"nin mevzilenişini gösteren uzunca bir dizin yeralıyor. Burasını aktarmadan geçiyoruz-BERHEM.)

i. 3.Ordu Müfettişliğinin Harekat Planı:

24 Şubat 1925'te Çankaya'da Atatürk, İsmet İnönü ve arkadaşları tarafından kararlaştırılan askeri tenkil planına uygun olarak; asilerin yoğun bulunduğu bolgenin geniş bir surette sarılması ile harekete geçmek ve sonra bu çemberi yavaş yavaş daraltarak asileri tamamıyla yok etmek esasına dayanıyordu. Bu maksatla, 3.Ordu Müfettişliğinin kolordulara verdiği harekat bölgeleri ve görevler şöyle idi:

5.Kolordu bölgesi:

Doğusu, Diyarbakır ilinin doğu hududu; Batısı, Diyarbakır ve Erganimadeni illerinin batı hududu; Güneyi, Dicle nehri (güney kıyası hariç) -Diyarbakır -Siverek yolu (dahil); Görevi: Dicle'nin doğu ve batı bölgelerini asilerden temizleyecek ve yürüyüş hazırlığını tamamlayacak.

7.Kolordu bölgesi:

Dicle nehri (güney kıyası dahil)- Diyarbakır- Siverek yolu (hariç) hattının güneyi ile kolordunun eski bölgesinden kalan saha;

Görevi: Şimdiye kadar olduğu gibi Diyarbakır'ı kesin surette savunabilecek tertibatı alacak ve bölgesinde ayaklanma teşebbüsüne meydan vermeyecek. Bunun için de:

2.Tümen halen bulunduğu durumu muhafaza edecek ve gereğinde verilen talimata göre görevini yapacak ve gönderilecek ikmal erleri ile teşkilatını takviye edecek;

14.Süvari Tümeninin esas itibarıyla Tümen Karargahı, Mürettep Süvari Alayı, 12.Piyade Alayı ile Mardin'de, 5.Süvari Alayı ile Dirik'te, 3.Süvari Alayı ile Savur'da, 54.Süvari Alayı ile un fabrikası ve Çullu dolayında bulunması kararlaştırılmış olduğundan ayrıca verilecek emirle bu tertip alınacak; o zamana kadar Savur ve Dirik'teki olaylara hakim olmak için Mardin'deki 12.Alaydan bir tabur 25 Mart akşamı Savur'da bulunmak üzere 3.Alay Komutanı emrine, keza bir tabur 25 Mart akşamı Dirik'te bulunmak üzere 5.Alay Komutanı emrine yollanacak, 3. ve 5. Alay Komutanları bu kıtalarla Savur ve Dirik'e hakim olacaklar; 14.Süvari Tümeni Karargahı 25 Martta Hanik üzerinden Mardin'e dönecek; 5. ve 3. Süvari Alaylarından Şükrülü ve batısında bulunan süvari bölükleri ile iki dağ topu ve bir makineli tüfek takımından mürekkep müfreze tümenince aldırılan tertibat aynı

kalmak üzere uygun bir komutan atanacak ve bu müfrezeye şimdiye kadar olduğu üzere Dicle güney kıyısını gözetleyecek ve örtecek ve müfreze Kolordu emrinde olacak;

Diyarbakır Kale Komutanlığı, Diyarbakır Kalesinin savunma tertibatını önce olduğu gibi muhafaza edecek, yeni teşkilat için ayrıca emir verilecek;

8.Aşiret Tümeni, bölgesindeki asayişin devamını sağlayacak;

5.Tümen, Palu ve Çapakçur doğrultusunda hareket edecek;

Çapakçur ile Kiğı ve Oğnut üzerinden gelmekte olan 8.Kolordu Müfrezesi ile 11.Alay ve Kiğı Milisleri ile irtibat kuracak;

8.Kolordu Müfrezesi, Kiğı ve Oğnut (Göynük) üzerinden Çapakçur'a kadar olan bölgeyi tarayıp bu mıntıkada tedip hareketi yapacak ve 5.Tümen ile irtibat sağlayacak;

12.Tümen, Hınıs'tan Varto ve Muş üzerine hareketle Murat geçitlerini temin edip asilerin İran'a veya dağlara kaçmalarına olanak vermeyecek.

14. Harekâtın Başlaması:

Yığınaklarını tamamlayan ordu birlikleri Varto, Elazığ ve Diyarbakır istikametlerinden harekete geçtiler. Yapılacak hareketin planı, asilerin dört taraftan sarılmasını hedef tutmakta idi. Harekate katılan tümenler "ayrı yürüyüp beraber vurmak" kuralına göre ilerliyorlardı. Harekatin ilk günlerinde doğudan ve güneyden taarruza geçen birlikler, düşmanın yalnız batı cephasını, yani Orta Anadolu tarafını açık bulunduruyorlardı. undan anlaşılıyor ki devlet asilerin doğudan İran'a, güneyden ise Suriye ve Irak'a kaçmalarına veye buralarla temas etmelerine kesin surette engel olmaya karar vermişti. Harekatin hedefi, asileri önce Çapakçur- Genç-Lice üçgeni içerisine almak ve orada yok etmektir. Birliklerin ileri yürüyüşü sırasında açılan topçu ateşi asileri çok sarsıyor ve haman dağıtıyorlardı.

Ayaklanma bölgesindeki tenkil hareketleri genel olarak şöyle gelişmekte idi:

24 Mart 1925'te:

41.Tümenin 19.Alayı Pirinçil ve Telalo'da bulunan asileri dağıttı ve kısa bir çarpışmadan sonra bu köyleri işgal etti.

7.Tümen, Karıncı, Dumalı, Cebâr köylerinde 500 kadar asi bulunduğunu keşfetmişti.

25 Mart 1925'te:

41.Tümenin 19.Alayı 6.Alay ile takviye edilmişti. Asiler

24/25 Mart gecesi Telalo'ya taarruz ettilerse de başaramayarak çekildiler. Bu çatışmada asilerden 10 ölü, bizden de bir yüzbaşı üç er yaralı, iki er de şehit olmuştu. Bu taarruzu yapan asilerin çoğu Lice, Çapakçur ve Hani'li idi ve sayıları 700'den fazla idi. Uğradıkları bu yenilgiden sonra moralleri büsbütün kırılmış oldu.

7.Tümen Cebâr ve Dumalı köylerini işgal ve asileri Telhamu doğrultusunda çekilmeye mecbur etti. Aynı gün (25 Mart 1925) Siverek aşiretleri Şeyh Eyüb'ün kışkırtması ile Şeyh Sait'in emrine uymayarak bir toplantı yaptılarsa da, 2. ve 40.Alayların Siverek'e gelmesi üzerine hareketleri sonuçsuz kalmıştı.

26 Mart 1925'te:

41.Tümenin Büyük Kadıköy ve Somai köylerini işgal etmesi üzerine buradaki 300 kadar asi kuzeye çekilmişti.

7.Tümen Diyarbakır- Ergani yolunun iki tarafında ilerleyerek Harabireşk- Karaveli hattına varmış bulunuyordu.

5.Kolordu bu gün (26 Mart 1925) verdiği bir emirde:

Harekat sırasında köylerden silah toplarken zaman bırakılması, silahını vermeyenlerin şiddetle cezalandırılacağı, toplanan silahların cins ve miktarları tespit edilerek civar şubelere mazbata karşılığı teslim edilmesi, ırza tecavüzün kesinlikle yasak olduğu, köy yakma cezasının ancak direnen köylere uygulanması, işe maddesi tedarikinin yağma şeklinde olmayıp sahiplerine parası veya mazbatasını verilmek suretiyle sağlanması, rastlanan köylülere Cumhuriyet Hükümetinin merhamet ve adaletinin anlatılması, güvenlik tedbirlerine dikkat olunması ve rehin alınması... gibi hususlara işaret edilmekte idi.

9.Kolordu bölgesinde:

12.Tümenin Varto kasabasını alması ve burada hükümet kurulması kurulması üzerine yaya ve atlı olmak üzere 600 kadar asi batıya çekilmişlerdi. Bu olayda asilerden 100 kadar ölü ve yaralı vardı.

27 Mart 1925'te:

5.Kolordu tümenlerinin, kolordudan fazla uzaklaşması ve muhabere araçlarının da yetersizliği dolayısıyla tümenlere gerektiği zaman emir vermek güçleşmişti. Kolordu komutanı tümenlerden birini takip ettiği takdirde irtibatsızlığa meydan vermiş olacağı için Diyarbakır'da kalmayı tercih etmiş ve hareketi direktif vermek suretiyle yönetmeyi uygun bulmuştu. Bu maksatla verdiği direktifte:

7.Tümenden 23.Alayın, bir kısım topçu ve süvari ile

takviye edilerek 7.Tugay Komutanı emrinde Erganimadeni üzerinden Piran'a, tümenin kalan kısmının ekil üzerinden Piran'a;

41.Tümeden 16.Alayın, bir kısım topçu ve süvari ile takviye edilerek tugay komutanı emrinde Silvan üzerinden Lice'ye, tümenin kalan kısmının tümen komutanı emrinde Hani'ye hareketini... istemişti.

Bu direktif üzerine 7.Tugay Komutanı emrindeki grup; önce Kürbaba kuzeyinde 600 kadar asiye perişan ettikten sonra Osmaniye dolayında yaptığı ufak bir çarpışmadan sonra Maden'e girmiş ve Diyarbakır -Maden yolunu açmıştı. 31 Martta topçu takımı ile takviyeli bir taburu Maden'de bırakarak kalan kuvveti ile Piran'a hareket etti.

1 Nisan 1925'te:

7.Tümen Piran'a, 41.Tümen Hani'ye, Elazığ'da bulunan 6.Kolordunun 5.Tümeni ise Palu'ya hareket ettiler.

2 Nisan 1925'te:

41.Tümen Sunanhan sırtlarında asilerle yaptığı çarpışmada asilerin verdiği 74 ölüye karşılık 50 şehit ve yaralı vermek suretiyle Hani'ye girmiş ve asilerin daha önce süvari tümeninden ele geçirdikleri üç top, beş makineli tüfek, beş otomatik ve bir hayli harp gerecini geri almıştı. Bu başarı üzerine Hani halkı boyun eğmek zorunda kalmış, asiler ise, Büyük Şel doğrultusunda kaçmışlardı. 5.Tümen çok şiddetli kar fırtınası etkisi altında Havik geçidinde Muratsuyunu geçmekte ve ileri birliklerini Yeniköy doğu sırtlarına sürmüş bulunmakta idi. Asiler her taraftan sarılmış ve ana kuvvetleri ile muharebe başlamıştı. Asiler son gayretle çemberi yarmaya çalışıyor ve fakat dört yandan, üstelik de havadan yedikleri ateş yüzünden büsbütün kayıplara uğruyorlardı.

3 Nisan 1925'te:

5.Kolordu Komutanlığının, 7.Tümenin Zülkarneyn vadisini takiben Çapakçur'a, 41.Tümenin de Posur (Kulp) üzerinden Genç köyüne hareketini istemesi üzerine:

41.Tümen, Karargah ve bağlı birlikleri, 6. ve 9.Alaylar, kudretli batarya, şınayder takımı, 54.Süvari Alayı olmak üzere iki kolla Lice- Posur üzerinden Genç'e;

7.Tümen, bağlı birlikleri, 2. ve 41. Alaylar, şınayder takımı, kudretli batarya, 54.Süvari Alayı olmak üzere Darahini'ye hareket ettiler. Tümenler beş yürüyüş gününde bu yerlere varmış olacaktı.

4 Nisan 1925'te:

6.Kolordunun 5.Tümeni, Palu kasabasını işgal suretiyle hükümet idaresini kurdu. 8.Kolordu Müfrezesi Oğnut doğrultusunda ileri hareketine devam ediyordu.

9.Kolordu bölgesinde ise; Bulanık doğrultusunda ilerleyen nizamiye ve milislerden mürekkep müfreze geçit hareketi için Şirvanşeyh'e doğru yürümekte iken 600 kadar asinin direnmesi ile karşılaştılar. üç saat kadar süren çarpışma sonunda kuşatıldıklarını anlayan asiler Küşetban doğrultusunda çekildiler. Müfreze Bulanık kasabasını işgal ve hükümet idaresini kurduktan sonra asileri takibe başlamıştı. 12.Tümenin zoru karşısında Karaçoban'da bulunan Hasanan'lı Halit ve Kerim'in beraberlerindeki 60 atlı ile Malazgirt doğrultusunda savuştukları öğrenilmişti. 8.Kolordu Müfrezesi ise; Kiğı kasabasında Şeyh Hasan'a bayraktarlık eden asi ile ayaklanma ile ilgili olanlardan bir kısmını yakalamış bulunuyordu.

Bu gün yayınlanan resmi tebliğ durumu kısaca şöyle özetliyordu:

"Asiler dağlık bölgeye sığınmaktan başka çare bulamamışlar, kaçamayan asiler ise, ya dağılmakta, yahut da teslim olmaktadır.

1 Nisan'da Lice geri alınmış, Kiğıdan gelen birlikler Oğnut ve Çapakçur'a doğru ilerlemeye devam etmişlerdir. Harekat bölgesinde şiddetli kar tipi ve soğuk devam etmektedir".

5 Nisan 1925'te:

5.Kolordu bölgesinde, tedip hareketinin Lice-Piran hattına ulaşması üzerine asilerin büyük bir kısmı Genç-Darahini doğrultusunda çekilmişlerdi.

7.Kolordu son günlerde yer yer başkaldıran asileri ezmek suretiyle Diyarbakır bölgesinde temizleme hareketina başlamış bulunuyordu.

8.Kolordu, Karber dağları havzasında tedip hareketi ile meşguldü.

6.Kolordu, 5.Tümeni ile Çapakçur doğrultusunda harekate başlamıştı.

9.Kolordu bölgesinde; 12.Tümen birliklerinden bir kısmı Varto bölgesinde temizlik hareketi ile meşgul, diğer kısmı ile de Hanorit dağlarından itibaren Malazgirt ve Bulanık ilçelerindeki asilerin tedibi ile uğraşmakta idi. Bu gruplardan Varto grubu, 7.Kolordunun Muş grubu ile 8.Kolordunun da Kümbet dolaylarındaki yardımcı kuvvetleri ile temas halinde bulunmakta idi.

Görülüyor ki ordu birlikleri kar, tipi dinlemiyor, azimle ilerliyorlardı. Her birliğin başlıca gayesi, Şeyh Sait'i canlı olarak yakalamaktı.

7 Nisan 1925'te:

Harekat bölgesinde tenkil ameliyesi süratle ve başarı ile

gelişirken Ankara'da Başbakan İsmet İnönü durum hakkında Millet Meclisine şu bilgileri veriyordu:

"Yüksek Meclisi son bir aylık durum hakkında aydınlatmak için, bir soru önermesine hemen cevap veriyorum:

Bir ay önce durum, asilerin Diyarbakır kuzeyindeki birkaç noktaya kadar gelmiş bulunması şeklinde idi. Meclisiniz, hükümetinizin memleketin bu kısmında çıkan ateşi söndürecek tedbirlerini kabul ettikten sonra durum böyle kalmadı.

Asiler, 7/8 Mart gecesi Diyarbakır'a saldırdılar. Başarılı olamadılar. Sonra Silvan'ı aldılar. Daha sonra Mardin'e de taarruz yönelttiler. Fesatlarını Palu dolayına sıçrattılar. Muş'un irtibatını kestiler. Ötede Malatya'ya kadar giderek

Çemişkezek'e dayandılar. Eğin'i tehdit ettiler.

Durum tehlikededir dediğimiz zaman haklı olduğumuzu görüyorsunuz. Alınan tedbirler arasında seferberlik ilan edildi. Vatandaşlar buna şevk ve hevesle itaat ettiler. Tam barışa, rahata kavuştukları bir dönemde ülkenin sükunetini bozanlara karşı hiddetli idiler ve bunda haklı, çok haklıdılar. Seferberlik intizam içinde, şuurlu bir sürat içinde tamamlandı. Asiler bugüne kadar kesilmeyen fesat silahlarından çok fayda görmüşlerdi. üzerlerinde muhtelif mukaddesat deyimi yazılı bayraklarla her tarafta fikirleri karıştırmaya çalışıyorlardı. Ciddi çarpışmalar oldu. İrtica, alınmaz zannettikleri dağlık yerlere çekildi ve çok kayıp verdi. Cumhuriyet evlatlarının sert ve keskin silahları karşısında her gün biraz daha eriyerek mütemadiyen hüsrana uğradılar.

Olay 20 Marttan sonra genişlemeye başlamış, önemli surette ilerlemek istinadı göstermiş, durumu önceden göreyerek alınan tedbirler sayesinde durmuştur. İlk gönderdiğimiz birlikler asilerle, önemli bölgelere açılan ayaklanma kapıları üzerinde aynı zamanda karşılaştılar. Siverek ve Çemişkezek bu suretle kurtuldu ve daha önemli genişlemelerin önü alındı.

Görüyorsunuz ki hükümet zan ve kuruntu ile idare edilmiyor. Olaylara uyan tedbirlerle tehlikeli durumların önüne geçiliyor.

Bugünkü durum şudur:

Doğuda Silvan ve Beşiri, birliklerimiz hakimiyetindedir. Hani, Lice, Piran gibi Şeyh Sait'in başlıca faaliyet bölgeleri işgalimiz altındadır. Elazığ'dan gönderilen birliklerimiz Palu'yu almışlardır. Çapakçur'u almak üzeredirler.

Asiler şehirler civarında denedikleri şanslarını, yenildikten sonra, başka bir alanda deniyorlar. Kendilerince müstahkem zannettikleri dağlara çekilmişlerdir. Davalarından vazgeçmemişlerdir.

Teşkilatlarını muhafaza ediyorlar. Fakat er geç bu dağların kendilerine mezar olacağını anlayacaklardır.

Harekat bitmiştir gibi bir söz söyleyecek durumda değilim. Dağlardaki asileri birer birer bulup tepeleyeceğiz. Bunu tamamlayacağız. Henüz devam eden ve ne vakit biteceği tabiatıyla bilinmeyen harekattan sonra bu bölgede irtica ve dine dayanan karışıklıklara istidadı olan diğer bölgelerde bir takım tedbirler alacağız. Bu tedbirler meclise arz edilecektir.

Seferber olarak Cumhuriyeti korumaya koşan vatandaşları meclisiniz önünde takdir ve şükranla hatırlamak isterim. Böyle bir tehlike anında yapılacak şey, karşı tedbirlerin kesin olarak ve mümkün olan hızla alınmasıdır. Bu tehlike veya vatanın karşılaşılabileceği bütün diğer tehlikeler karşısında seferberliğin süratle tamamlanması gerektir. Seferberlik zamanında yapılmıştır.

Arzetmek zorundayım ki; Cumhuriyet evlatları Cumhuriyetin tehlikede olduğunu gördükleri anda kesinlikle, süratle ve şuurla hareket etmişlerdir.

Askeri tedbirler devam ediyor. Bastırma ve temizliğin sonunu bekliyerek ondan sonra alacağımız tedbirler hakkında yüksek meclisinize maruzatta bulunmak için vakit yoktur. Müsaade ederseniz bu tedbirleri de bir iki gün zarfında arz edeceğim".

Artık isyan can çekişmeye başlamış bulunuyordu. Şeyh Sait ve avenesi Çapakçur -Genç bölgesine sıkıştırılmış, boş yere kurtulmaya çalışıyorlardı. Ordu birlikleri ise son yumruğunu vurmak için, geri aldıkları memleket bölgelerini temizliyorlar ve geri güvenliğini sağlıyorlardı. Harekat bölgesinde adeta karakış hüküm sürmekte idi. Bu arada Sanremo'da bulunan Vahdettin de bazı teşebbüslerini ve özellikle propagandasını açığa vurmaya başlamıştı. Düzenlediği bir basın toplantısında, sevgili uyruklarının Kuvayı Milliyecilerin zulmünden usandığı ve padişahını arzuladıkları için ayaklandığını... söylüyordu. Sürgün padişah ümit ve hülya içinde mütemadiyen ayaklanmanın gelişmesini ve İstanbul'a tekrar döneceği zamanı beklemekte idi. Oysa, şanlı Türk ordusunun çelik yumruğu son Osmanlı Saltanatının bu ümitlerini, Genç dağlarının sarp kayaları arasında parçalayıverdi.

Ayaklanma bölgesinde son şiddetli muharebeler devam ediyordu. Yer yer aşiret reisleri ve şeyhler teslim oluyor, asiler arasında Sünnilik ve Şiilik kavgaları baş gösteriyor, kıtlık başlıyordu.

Her taraftan çemberi sıkıştıran birlikler Genç'e yaklaşmışlardı.

8 Nisan 1925'te:

41.Tümen Kulp'a vardı.

5.Tümen Sin üzerinden Çapakçur doğrultusunda yürüyüşüne devam etmekte idi.

7.Kolordu; 5 Nisandan beri 5.Kolordu bölgesinde bir takım asilerin Şeyh Abdurrahman komutasında Hani-Piran bölgesindeki birliklerimizi ve ikmal kollarını taciz ettiği için buraya, civar köyleri asilerden temizlemek maksadı ile 23.Alaydan bir taburu Alay Komutanı komutasında göndermekle beraber, 63.Alayı da Piran havzasını tarama ile görevlendirmişti.

7.Tümen, Memi yaylasında 150 kişilik asi çetesine taarruzla bunları perişan şekilde çekilmeye zorlayarak yürüyüşüne devam etmişti.

8.Kolordunun Oğnut doğrultusunda ilerleyen müfrezesine (1.Alaya) Şeyh Baba komutasında 100 kadar asi taarruz etti ise de müfreze bunları def ve Oğnut güneyine kadar takip etmiş ve bu arada, ayaklanmaya katılan Fars ve Sağnis köyleri yakılmıştı.

Kiğılı Milisler, Karayonca dağları doğrultusundaki Karavelyan. Uzunsavat köylerini işgal etmiş bulunuyordu.

6 Nisanda Palu'dan hareket eden 5.Tümen bugün (8 Nisan 1925) Çapakçur boğazını tutan asilere taarruz etti ve saat 11.00'den 17.00'ye kadar devam eden çarpışma sonunda asileri dağınık bir şekilde çekilmeye zorlayarak saat 22.00'de Çapakçur'u işgal etti.

Bu tümen 1-8 Nisan 1925 tarihleri arasında asilerle Bekirköy, Palu, Mirahmet ve Çapakçur boğazında olmak üzere dört yerde muharebe etmiş olduğu için, Çapakçur'u işgalden sonra birliklerine istirahat vermişti.

9.Kolordunun 12.Tümen Müfrezesi, Şerafettin dağları güneyinde yaptığı temizleme ameliyesi sırasında karşılaştığı 70 kadar asiye Simak doğrultusunda çekilmeye mecbur etti. Hasan'lı Halit ve avnesinin Şirvanşeyh'te uğradıkları büyük kayıplar ve müfrezelerin sıkı takibi üzerine İran'a kaçmak istedikleri haber alındığı için önlenmesi maksadı ile gereken tedbirler alınmış bulunuyordu. Malazgirt asilerden temizlenmiş, Hasan'lı Halit'e ait ayaklanmaya katılan Kuştiban köyü yakılmış, Malazgirt'te asilerle işbirliği yapan Malmüdüdü Şükrü, Savcı Abdülmecit ve ayrıca üç kişi daha tutuklanmıştı.

9 Nisan 1925'te:

41.Tümen Şin üzerinden Genç'e, 7.Tümen de, Darahini

üzerine yürümekte idiler. Darahini'den kaçan Genç ili Jandarma Mülhakı üsteğmen Mehdi, 7.Tümen karargahına gelerek tümen komutanına;

Şeyh Sait'in 8 Nisan 1925'te Darahini'ye geldiğini ve Çapakçur'dan gelen 500 kadar asi ile birleştiğini, asiler tarafından büyük merasimle karşılanan Şeyh Sait'in halka hitaben; maiyetindeki adamların zulüm yaptıkları için Allahın bu belayı verdiği mealinde konuştuğunu, daha sonra Şeyh ile maiyetinin Muratsuyunu geçerek kuzeye doğru kaçtıklarını, Hani'li Halit ve Mustafa Bey'lerin de Şeyh Sait'ten ayrılarak Memi yaylası güneybatısı doğrultusunda kaçtıklarını... bildirdi.

15. Silvan Olayı:

11 Nisan 1925'te:

Beşiri bölgesinde tedip hareketi ile görevli 12.Alay Komutanından alınan rapora göre; 11 Nisanda 6 saat süren bir çarpışmadan sonra Senikanlı aşiretinin dağılarak Raçkotanlılara sığındığı ve bu sebeple Senikan aşiretinden 4, Raçkotan aşiretinden 3 olmak üzere 7 köyün yakıldığı bildirilmekte idi. Bu çarpışmada Alay 15 şehit, 10 da yaralı vermişti.

12.Alay bu çarpışmadan sonra Silvan doğrultusunda yürümüş ve Batmansuyunu geçmekte olduğu sırada alay, civarındaki hakim sırtlardan asilerin baskın tarzında açtıkları yoğun ateşe maruz kalmıştı. Alay bu durmdan kurtulmak için güneye doğru çekilmek istemiş fakat Batmansuyu feyzan dolayısıyla kabarmış olduğundan karşı kıyıya geçemeyerek tabur dağılmış, bir kısım malzemeyi su götürmüş ve ancak üç makineli tüfekle 300 er kurtularak Silvan'a gelebilmiş, geri kalan kuvvet kamilen Kürtler tarafından esir edilmişti.

Aynı gün (11 Nisan 1925'te) 5.Kolordunun aldığı diğer bir raporda:

Şeyh Sait'in kardeşi Şeyh Abdürrahim'in, sonradan başına topladığı kuvvetlerle Piran bölgesinde tekrar şekavete başladığının öğrenilmesi üzerine:

41.Tümeden, 23.Alayın 3.Taburu, 16.Alayın 1. ve 2.Taburları, 5 Şinayder topu ve bir süvari mangasından müteşekkil müfreze; Şeyh Abdürrahim'in tedibi için Hani-Piran bölgesine gönderilmiş, Şeyh Şemsettin ve avnesinin de Silvan kuzeyi bölgesinde olduğu öğrenildiği için Kulp'taki taburun yeteri kadar top ve makineli tüfekle takviye edilerek Darakol'a gönderilmesi 41.Tümen Komutanlığından istenmişti.

12 Nisan 1925'te:

7.Tümen Genç ilinin merkezi olan Darahini'yi işgal

ederek, daha önceki günlerde esir düşen, 1.Süvari Tümeninden Cemil ve Yüzbaşı Salim, Jandarma Binbaşısı Mustafa, 21.Süvari Alayından Binbaşı İbrahim, Süvari Alayı Tabibi Yarbay Cemal, Teğmen Ömer ve daha birçok erleri esaretten kurtarmış oldu.

13 Nisan 1925'te:

(Bu tarihe ilişkin bölüm askeri kuvvetlerin dağılımını içeriyor. Aktarmadan geçiyoruz-BERHEM.)

14 Nisan 1925'te:

Şeyh Sait maiyetinde Çapakçur ve Darahini'li olanlardan çoğu gördükleri baskı ve çektikleri açlık ve sefaletten dolayı Şeyh'i dinlememeye ve bir kısmı köylerine, bir kısmı da dağlara kaçmaya başlamışlardı.

Sebikan bölgesinde, kuzeye geçen 50 kişilik bir asi kafilesinin yakalanması için 12.Tümenin 35.Alayı gereken tedbirleri almış bulunuyordu.

Çarpuh'ta bulunan müfrezeden bir kısım kuvvetle 35.Alayın 2.Taburu ve Çarpuh geçidinde bulunan süvari bölüğü; Razkan geçidini geçerek Hanşeref dağı güneyinden doğuya doğru kaçan asileri yakalamak için takiple görevlendirilmişti. Alınan tamamlayıcı bilgilere göre, yakalanması istenen bu asi kafilesi; Varto Cephesi Komutanı Şeyh Abdullah, ayaklanma hareketinin tertipçisi Şeyh Sait, Binbaşı Kasım, Şeyh Ali, Ceyranlı İsmail, Reşit, Mahmut, Timur Ağalarla Kargapazarlı Reşit, Şeyh Galip ve beraberlerindeki hizmetçilerle ailelerinden mürekkep bulunmakta idi.

Bu asi kafilesi 35.Alay 2.Taburunun baskısı ve şiddetli ateşi karşısında kurtuluş çaresi kalmadığını anlayarak aralarında kısa bir müzakereden sonra önce Şeyh Abdullah, arkasından 25 avenesi, Şeyh Sait, Kasım ve Abdürrahman, 35.Alay 2.Taburunun bir bölüğüne teslim oldular. Takip Müfrezesinin ateşinden kurtulan bir kısım asiler ise, Şerafettin dağlarına kaçtılar.

Şeyh Sait, soruşturmada verdiği ifadesinde:

Kürt emellerini ve Kürt bağımsızlığını sağlamak bakımından bu hareketi yaptığını, Diyarbakır'dan çekildikten sonra Silvan'a geldiğini ve orada Şeyh Semsettin ve diğer aşiretlere ayaklanma hareketine dair talimat verdiği sırada hükümet kuvvetlerinin güneyden ilerlemesi üzerine maiyetiyle Murat'ın kuzeyine geçtiğini ve Oğnut güneyindeki Melikan köyüne kadar gittiği halde her yönden başlayan takip hareketi üzerine fazla duramayarak 11 Nisan 1925'te tekrar Murat'ın güneyine

geçmek istemişse de nahrin geçit vermemesi sebebiyle doğuya yönelerek Soluk köprü üzerinden kaçmayı düşündüğü halde buralarda da hükümet kuvvetlerinin mevcudiyeti dolayısıyla kaçmaya muvaffak olamadığı için Şerafettin dağları kuzeyinden dolaşarak Murat'ı kuzeyden geçmek ve Nuh Bey'e sığınmak istediğini, kabul edilmediği takdirde İran'a, oradan da İngilizlere katılmak amacı ile hareket ettiğini ve fakat 12/13 Nisan gecesi 200 kadar atlısı ile Çarpuh deresini geçerek Karaköy üzerinden Melenler istikametine gittiğini, ancak yaptığı keşif sonucu Murat'ın geçit vermediğini, ayrıca batıdan

12.Tümen birliklerinin, doğudan Karaağıl üzerinden de Bulanık Müfrezesinin kafilesini yakalamak maksadı ile takipte bulunduğunu öğrenmesi üzerine tekrar Göynük bölgesine geçerek Karaköy üzerinden Şerafettin dağlarına doğru gittiği sırada her taraftan sıkıştırıldığını ve hava şartlarının ezici etkisi dolayısıyla maiyetinden birçoğu dehalet etmek istemişlerse de buna mani olduğunu, fakat 14/15 Nisan 1925'te şafakla beraber Çarpuh deresini geçerken müfrezelerin artan takibi ve şiddetlenen ateşi üzerine önce Şeyh Abdullah'ın, daha sonra kaçmaya muvaffak olamayan kendisi ve maiyetinin teslim olduğunu, ateş etkisinden kurtulanların da Şerafettin dağlarına sığındıklarını... açıklamıştı.

15 Nisanda Şeyh Sait bir kıta gözetiminde Varto'ya götürüldü ve Şeyh'in yakalandığı orduca en küçük birliklere kadar bildirildi. Aynı gün (15 Nisan 1925) yayınlanan resmi tebliğ, son durumu şöyle özetlemekte idi:

"Genç, birliklerimiz tarafından işgal edilmiştir. Bu suretle ayaklanma bölgesinde bulunan idare merkezlerimiz tamamen alınmış ve her yerde hükümet kurulmuştur.

Genç kuzeyinde sıkıştırılan Şeyh Sait ve diğer ayaklanma liderleri, doğuya doğru kaçmak isterken Varto güneyinde Çarpuh köprüsü civarında birliklerimiz tarafından sarılarak yakalanmış ve Varto'ya getirilmiştir. Esir edilen asilerden önemlileri şunlardır:

Şeyh Sait, Şeyh Abdullah, Şeyh Ali, Şeyh Galip, Ceyran Beylerinden Kasım, İsmail, Reşit ve aynı aşiret ağalarından Mehmet, Timur, Kargapazarlı Reşit ve daha 24 kişidir. Şeyh Sait'in üzerinde ayaklanma hareketine ait önemli kağıtlar, belgeler ve heybesinde çok sayıda altın para bulunmuştur.

Silvan dolayında daha önce bastırılmış olan asileri idare etmiş bulunan Şeyh Şemsettin'in erkek kardeşi Şeyh

Seyfullah da kendiliğinden gelip teslim olmuştur. Bu suretle her tarafta başsız kalan asiler yer yer birliklerimize teslim olmaktadır.

Cezalandırmanın askeri harekate ait safhaları bittiğinden, bundan böyle resmi tebliğ yayınlanmayacaktır".

Bu mutlu olay üzerine Cumhurbaşkanı Atatürk, 3.Ordu Müfettişliğine gönderdiği mesajla; harekatta gösterilen sürat ve Şeyh Sait'in yakalanması suretiyle elde edilen başarıdan dolayı bütün ordu birliklerindeki subay ve erleri tebrik ediyordu.

Genelkurmay Başkanı Fevzi Paşa da, bütün subay ve erlere takdirlerini bildirmekle beraber, doğudan asker çekilir çekilmez olması muhtemel yeni bir irtica hareketini önlemek için tedibat ve temizlikte çok ciddi ve çok dikkatli davranılmasını, fesat yuvaları ile elebaşlarının layık oldukları cezaya çarptırılmalarını, bu hareket dolayısıyla ordunun büyük bir vatan görevi yüklendiğini dikkate alarak emrinin bütün subay ve ilgililere ulaştırılmasını istemişti.

16. Temizlik ve Islahat:

Şeyh Sait'in yakalanması ile ayaklanma olayı önemini kaybetmiş olmakla beraber harekate memur birlikler, kendilerine verilen bölgelerde tedip ve temizlik faaliyeti ile meydana çıkacak perakende asilerin tenkili ve silahların toplanması işleri ile görevlendirildiler.

Bu maksatla 3.Ordu Müfettişliğinden görev alan 5.Kolordu bölgesini tümenlere şu şekilde bölmüştü:

41.Tümen, Batmaz suyu - Bahur - Şin - Murat nehri - Güney Zülkarneyn - Anbar çayı - Silvan - Batman köprüsü ile sınırlanan bölgede;

7.Tümen, doğudan 41.Tümenin batı sınırı, kuzeyden Murat nehri, batıdan Master dağı, güneyden Ağrıvan bölgesi - Diyarbakır - Elazığ yolu ile çevrelenen bölge;

5.Tümen, Palu ile Çapakçur bölgesinin Murat ile Abit suları arasındaki bölgede;

8.Kolordunun 11.Alayı, Gökdere bölgesi ile Ohi'nin Nevşehir, Hoşmaşat köyleri bölgesinde;

12.Tümen, Bulanık, Malazgirt, Hınıs ilçeleri bölgesinde.

Birlikler kendilerine ayrılan bu bölgelerde silah toplamakla görevlendirilmişlerdir. Silvan ve Piran bölgeleri henüz asilerden tamamen temizlenmemiştir.

Ayrıca Raçkotan, Silvan, Bekra, Beşiri aşiretleri Silvan'ın doğu ve kuzey yönlerinde yerleşmiş bulunuyorlardı. Bunların tedibine memur 41.Tümen Komutanı Cemil Cahit emrindeki birlikler; 6.,12.Alaylar, 16.Alayın 2.,3.Taburları, 41.Alayın 3.Taburu, 19.Alayın 3.Taburu, bir süvari alayı ile topçu alayı idi.

Asiler, 41.Tümen Komutanının yaptığı baskı ve aldığı tedbirler dolayısıyla dehalet etmek istediklerini bildirdiler. Kendilerine hükümetin kayıtsız şartsız emirlerine itaat etmek, bütün silah, cephane, top, tüfek ve esirleri iade etmek, telgraf ve telefon hatları korunmak şartıyla dehaletlerinin kabul edileceği cevabı verildi. Bunun üzerine aşiretler bütün şartları kabul ettiklerini, Şeyh Sait'le hiç bir ilişkilerinin bulunmadığını ve Şeyh Sait'in hareketlerini kınadıklarını, kendilerini bu hale sürükleyen Raman'lı Emin olduğunu bildirdiler.

Neticede; 41.Tümen Komutanı, Silvan ilçesi halkının öteden beri Cumhuriyet Hükümetine sadık olduklarını ve fakat cahil olmaları hasebiyle Ramanlı emin ve Şeyh Şemsettin tarafından kandırıldıkları için hata işlemiş olduklarından, başta Şeyh Şemsettin olmak üzere hepsinin af edilmelerini teklif etmişti.

Teklifi 5.Kolordu Komutanlığı ile 3.Ordu Müfettişliğinin de uygun bulması üzerine Silvan olayı; özellikle 41.Tümen Komutanının aldığı iyi tedbirler sonucu büyük fedakarlık ve askeri bir harekate lüzum kalmadan halledilmiş ve bu bölgede de silah toplama ameliyesi başlamış oldu.

Hani güney ve kuzeyinde hareket halinde bulunan yürüyüş kollarını, ağırlıkları ve münferit müfrezeleri taciz eden Şeyh Abdürrahim ve Hanili Mustafa idaresindeki asilere karşı tertip edilen müfrezelerden Hani güneyindeki Akviran Müfrezesi de; 19 Nisan 1925'te Ulban sırtlarında üç saat kadar süren çarpışmadan sonra asileri tart etmişti. Dönüşte tekrar asilerin hücumuna uğramışsa da, bu kez onları büsbütün perişan ederek Akviran'a döndü.

Hani kuzeyi bölgesinde temizleme faaliyetinde bulunan 2.Alay Müfrezesi, Hanili Mustafa komutasındaki asileri takip ve sıkıştırdığı için asilerden bir kısmı dehalet etmiş, bir kısmı ise dağlara kaçmışlardı. Fakat sonradan bunlar da başlarında Mustafa Bey de olduğu halde yakalandılar.

20 Nisan 1925'i takip eden günlerde ayaklanma bölgesinde tarama faaliyetine devam edilmekte, silahla karşı koyanlar aynı şekilde karşılanmakta, yakalananlar İstiklal Mahkemesine ve Harp Divanlarına gönderilirken,

muti olan halka hükümetin merhamet ve atfeti gösterilmekte idi. Bu temizleme faaliyetlerinin sonu alındıktan sonra ancak halk, güvenle işi ve gücü ile meşgul olabilecekti.

17. Atatürk'ün Millete Teşekkürü:

13 Şubat 1925'ten 15 Nisan 1925 tarihine kadar 62 gün devam eden karşı ihtilalin askeri safhası başından sonuna kadar Atatürk'ün yüksek idaresi altında cereyan etmişti. Ayaklanmanın devamı sırasında her gün ve her saat Ankara'dan durumu izleyen Atatürk; sivil ve askeri alanlarda alınacak tedbirlere ait direktifler vermiş ve bunlar hükümet adına Başbakan İsmet İnönü ve ordu adına da Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak kanalı ile uygulanmıştı.

Şeyh Sait ve kurmayının ele geçmesinden sonra, askeri temizlik hareketleri daha bir ay kadar sürmüş ve nihayet 31 Mayıs 1925'te seferberlik kaldırılarak silah altına çağrılanların 1 Hazirandan itibaren terhislerine karar verilmiş ve harekate memur birlikler garnizonlarına dönmeye başlamışlardı.

Atatürk, seferberliğin kaldırılması dolayısıyla halka şu bildirgeyi yayınladı:

"Genelkurmay Başkanlığımızın bildirdiğine göre, son irtica bastırmak için silah altına çağrılmış olan seferber vatan evlatlarının terhisi zamanı gelmiştir.

Bir taraftan doğudaki birliklerimizin barış kadrolarını tamamlamak için tedbirler alınacak ve öte taraftan seferber askerler ağır ağır ve sıra ile terhis olunacaktır.

Cumhuriyetin Genelkurmayı ve Milli Savunma Bakanlığı tarafından alınmakta bulunan tedbirlerin tümü, seferberliğin kaldırılması ile beraber devlet kuvvetlerinin, selabet ve şevketini korumaya ve tektük ve dağınık kovalama hareketlerinin sonuçlanmasına yeter bulunduğu anlaşılmıştır. Keza, Büyük Millet Meclisinin verdiği izin ve yetkilerle İstiklal Mahkemelerinin ve Harp Divanlarının, irtica ve ayaklanma unsurlarının mahkemelerine devam etmeleri tabiidir.

Cumhuriyeti korumak için düşman üzerine koşan kahraman ve cesur ordumuzun seferber askerlerini, muvazzaf birliklerini ve cesur ve tecrübeli subay ve komuta heyetini sevgi ve sevinçle tebrik ederim. Bu esnada ordumuzu isabet ve başarı ile yönetip sevk ve idare etmiş olan Genelkurmayımıza ve onun sayın Başkanı

Mareşal Fevzi Çakmak'a güven ve teşekkürlerimizi millet önünde tekrar söylemek ve ilan etmek isterim.

Türkler, Cumhuriyetin korunmasına, vatanın gelişmesine ve milletin yükselme yolunda çalışmasına engel olmak isteyenlerin uğrayacakları hayal kırıklığını kesin olarak ispat etmişlerdir. Muhakkaktır ki, milletimiz takip ettiği kurtuluş ve çalışma yolunda ilerlemekten başka bir hal kabul edemez.

Aziz yuvalarına dönmeye başlayan evlatlarımıza karşı milletimizin beslediği muhabbet ve şükranı aracı olurken bir gerçeği bütün vatandaşlarıma tekrar etmeyi görevden sayarım. Vatanın içerde veya dışarda herhangi bir tehlikeden az fedakarlıkla ve en az zamanda kurtulması için tek çare, herhangi bir seferberlik çağrısına her vatandaşın derhal ve bir an kaybetmeksizin koşmasıdır. Nasıl bu son defaki ayaklanmayı bastırma hareketinin birinci derecede başarı sırrı vatandaşların gösterdiği bu idrak ve gayret oldu ise, Cumhuriyetin karşılaşılabileceği herhangi bir ihtimalde de gene birinci başarı amili seferberlik çağrısına derhal ve bir an kaybetmeksizin katılmak olacaktır.

Vatandaşlarım, Türk vatanının gelişmesi, bütünlüğü ve her tehlikeden korunması için gereken, seferberlik çağrısına hemen katılmaktır. Bu kuralı, yetişmişlerimizin ve yetişecek evlatlarımızın daima hatırında bulundurmalıyız. Türk vatanperverliğinin birinci özelliği, vatan savunması çağrısı karşısında her işini bırakarak silah altına koşmaktır.

Cumhuriyeti savunmuş olmanın verdiği haklı şeref ve gurur hisleri ile yuvalarına dönmeye başlayan evlatlarımızı sevgi ve minnetle tekrar selamlarım".

Bu suretle karşı ihtilal iki ayda bastırılmış ve son söz adalete bırakılmıştı.

Karşı ihtilalin asıl tertipçisi Seyit Abdülkadir ve arkadaşları Diyarbakır'daki Şark İstiklal Mahkemesinde 14 Mayıstan 23 Mayıs 1925'e kadar devam eden yargılamaları sonunda:

Seyit Abdülkadir, Seyit Mehmet, Kemal Fevzi, Kör Sadi, Hoca Askeri ve Avukat Hacı Ahdî'nin idamına;

Cemil Paşa Zade Ahmet, İlyas ve Nafiz'le dört adamlarının beraatına;

Nakip Bekir Sıtkı'nın Şeyh Sait'le birlikte mahkeme edilmesine... karar verildi ve idama mahkum olanlar 27

Mayıs 1925 sabahı asılarak idam edildiler. Şeyh Sait ve arkadaşlarının yargılanmasına 26 Mayıs 1925'te başlandı. Aralıksız 27 Haziran 1925'e kadar devam eden yargılamaları sonunda verilen karar 28 Haziranda tebliğ edildi. Bu tebliğde;

Yapılan mahkeme ve tetkiklerden tekke ve zaviyelerin birer kötülük ve fesat ocağı oldukları ve bu tekkelerle zaviyelerde Şeyhlerin kendilerine Allah süsü vererek halkı kendilerine taptırmak gibi, dinin kabul edemeyeceği fiiller işledikleri, mahkeme huzurundaki ifadelerinden anlaşılması dolayısıyla Şark İstiklal Mahkemesi, yargı bölgesi içindeki bütün tekkelerle zaviyelerin (küçük tekkelerin) kapatılmasına;

Şeyh Sait, Şeyh Abdullah, Kamil Bey, Baba Bey, Şeyh Şerif, Fakih Hasan, Hacı Sadık Bey, Şeyh İbrahim, Şeyh Ali, Şeyh Celal, Şeyh Hasan, Mehmet Bey, Mani'li Salih Bey, Madenli Kadri Bey, Şeyh Şemsettin, Genç Tahrirat Katibi Tahir, Bucak Müdürü Tayyip ve aveneden 29 kişinin idamına;

İdama mahkum olan Salih Bey Zade Hüseyin'in cezasının, küçük olmasından dolayı Adana'da 15 sene kürek'e ve gene idam mahkumlarından Çapakçur Kaymakamı Çerkez Hüseyin Hilmi'nin de Kuvvayi Milliyede geçmiş eski hizmetleri gözönünde bulundurularak cezasının Konya'da kürek'e çevrilmesine;

Cemil Paşa Zade Muhittin, Kadri, Memduh ve Ömer Beylerle Nakip Bekir Sıtkı'nın sorumsuzluklarına, Bezganlı Rüştü Hüseyin, sıhhiye katibi Niyazi, Fakih İlyas,

Emekli Binbaşı Kasım ve arkadaşlarının beraatına karar verildiği... bildirmekte idi. Kararın bildirilmesinden sonra Mahkeme Başkanı Mazhar Müfit Kansu son olarak mahkumlara şu konuşmayı yaptı:

"Kiminiz hasis kişisel çıkarlarınıza bir zümreyi alet, kiminiz yabancı kışkırtmasını ve siyasi harisleri rehber ederek, hepiniz bir noktaya yani, Bağımsız Kürdistan teşkiline doğru yürüdünüz. Senelerden beri düşündüğünüz ve tertiplediğiniz genel ayaklanmayı yaparak bu bölgeyi ateş içinde bıraktınız. Cumhuriyet Hükümetinin azimli ve kesin hareketi, Cumhuriyet Ordusunun öldürücü darbeleri ile, irticaınız ve ayaklanmanız derhal yok edildi ve hepiniz yakalanarak hesap vermek üzere adalet huzuruna çıkarıldınız.

Herkes bilmelidir ki, genç Cumhuriyet Hükümeti kışkırtıcılık ve irticaa, her türlü lanetli faaliyetlere kesin surette göz yummayacağı gibi, hatta kesin tedbirleri sayesinde bu gibi eşkıya hareketlerine yer vermeyecektir. Senelerden beri şeyhlerin, ağaların, beylerin baskısı altında sömürülen, eriyen, inleyen bu bölgenin zavallı halkı, artık sizin kışkırtıcılığınızdan ve kötülüğünüzden kurtularak Cumhuriyetimizin verimli ilerleme ve saadet vaat eden yollarında yürüyerek refah ve saadet içerisinde yaşayacaktır. Siz de döktüğünüz kanların, söndürdüğünüz ocakların cezasını adalet sehpasında hayatınızla ödeyerek hesap vereceksiniz. İşte Cumhuriyetin sert, fakat adil kanunlarının hükmü budur... Mahkumları götürün".

Böylece idam mahkumları 28 Haziran 1925 gece yarısı asılarak idam edildiler.

BİTTİ

* * *

TABLE of CONTENTS

Treated Themes in the Kurdish Epos

by Dr.I.M.RESUL

This article which analyses the subject by comparing the treatments of different themes is taken from "The Literature of Kurdish Folklore".

The Spread of Kurdish Dialect Dimili and Kurmandji Village level in Some Regions

by MALMISANIJ

Manners and Customs in Dersim

by M.DUZGUN

This subject, that started in the last issue of this periodical, will continue to narrate the manners and customs which are still being observed in this region (Dersim) of Kurdistan; the main theme of this article, in this issue, to analyse the different meanings of terms such as "man" and "woman" and it continues to discuss other social terms. It will be continued in the next issues.

Tribes, Chieftains and Non-tribal Groups

by M.V.BRUINESSEN

Writer analyses in this article structural, political and social relationship within as well as between tribes, chieftains and non-tribal organizations of Kurdistan. This article is taken from his book "Agha, Shaikh and State - on the Social and Political Organization of Kurdistan" 1978 as a thesis for his ph.D. The research for this thesis was carried out from mid-1974 to mid-1976, as a research fellow of the Netherlands Organization for the Advancement of pure Research (z.w.o.).

Archaeological Investigations and Its results in The Keban- Dam Region

by Mustafa DUZGUN

"Iqde Durfam"

by Zeynelabidin KAYA

"Necklace of Pear" it is a poetic hand writing in Kurdish, written in 1938 but has not been published.

Shaikh Sait Uprising and Its Extermination

by Reshat HALLI

This is the continuation of the subject that was published in the first issue of this publication. Here you will get the information, directly from the official documents of Turkish state who have always adopted the course of oppression and cruelty against Kurdish people in their war of national liberation. Turkish state continued to behave in the same manner, not only against Kurdish uprising which took place in 1925 under the leadership of Shaikh Sait, but every time, in all other uprisings alike tried to solve the problem by war of inhumilation, brutal, violent and ugly atrocities and have never tried democratic or human as well as democratic values, since the creation of their new state.

Front cover photo: A offeraltar (B.C.3000) which was discovered during archaeological excavations in Pulur of Dersim.

Back cover photo: The Fortress of Pertek (in Dersim).

BERHEM

Box 470 123 04 Farsta-Stockholm SWEDEN

